

ESKİ TÜRK DEVLET ANLAYIŞI

VE

KUTADGU-BİLİG

Yrd. Doç. Dr. Mahmut ARSLAN

«Ben hali-vakti yerinde bir ulus üzerinde hükümdar olmadım. Aç ve çıplak halkın hakanı oldum. Türk milleti için gündüz oturdum; gece uyumadım; ölesiye çalıştım» «Tanrı yardım ettiği için ölgün milleti dirilttim. Çıplak halkı giydirdim; yoksul halkı zengin ettim...»

BİLGE KAĞAN

«negü beg bolur ol ay ilig kutı;
kitermese kuldın çıgaylık atı»
(=Ey kutlu Hükümdar! Eğer halkından yoksulluğun adını kaldıramazsa, bir kimse nasıl hükümdar olur?)

YUSUF

Mete'nin unvanı, her Hun İmparatorunki gibi «Şan-Yu» veya «Tan-Hu» idi ve bu unvan «gökten kudret alan » anlamına geliyordu. Hun imparatoru törenlerde otururken kuzeye bakar ve sol tarafı sağ tarafından üstün sayılırdı. Bu sebeple veliâht daima «Tan-Hu»nun solunda bulunurdu. Ülke sağ ve sol olmak üzere ayrı ayrı altışar yönetim bölgesine (yani onikiye) ayrılıyordu. Her zaman en üstün oğul (=veliaht) sol «Hien» veya «T'uşi» hükümdarı olur ve bu «T'uşi» kelimesi «Tüz» (=eşit, âdil, hakkaniyetli) anlamına gelirdi.

Asya Hun Devleti, büyük devlet adamlarınca yönetilen sol ve sağ (yani doğu ve batı) dirlik devletlerine ayrılmıştı. Bu büyük devlet adamlarının sayısı 24 idi ve bunlar 10.000 kişilik sulari birliklerine komuta ederlerdi. Bunların memuriyetleri irsî olarak babadan oğula geçerdi. Bu büyük memurlar bir protokol sırasına tâbiydiler ve bu hiyerarşi, aynı zamanda onların ileride hükümdar olma sıralarını da gösteriyordu. Bu 24 büyük devlet memuru, kendilerine tâbi olmak üzere 1000 ve 100 kişilik birliklere komuta eden memurları tayin ederlerdi. Her yılın ilk ayında bu 24 büyük devlet memuru, «Tan-Hu»nun sarayının kurbanlık yerinde toplanırlardı (1).

Tıpkı Hun devletinde olduğu gibi Gök-Türk devletinin de sağ ve sol olmak üzere iki ye ayrıldığını görüyoruz. Gök-Türk devletinin ilk kurulduğu zaman da doğu ve batı olarak ikiye ayrılmış olması ve bu şekildeki ayırımın daha başka Türk devletlerinde de görülmesi (Osmanlı İmparatorluğundaki Rumeli-Anadolu ayırımı gibi), bir türkolog ve oryantalisti, Türklerde bir çifte hükümdarlık kurumunun bulunup bulunmadığını araştırmaya yönelmiştir (2). Ancak antikçağ İsparta'sında olduğu

1) Bkz. ARSAL, S.M. Türk Tarihi ve Hukuk, İstanbul 1947.

2) Bkz. ALFÖLDİ, A. Türklerde Çift Krallık, II. TTKZ, s. 507.

gibi bir çift krallığın Türklerde de bulunduğunu kabul etmek pek yerinde olmaz. Çünkü Türk devletlerinde «sağ» ve «sol»un üstünde Kağan yer almaktadır. Gök-Türk devleti de ilk kurulduğu zaman bile batıdaki İstemi'nin doğudaki Bumin'e ve sonra da oğullarına tâbi olduğu ve ancak doğu zayıfladıktan sonra batının bağımsızlaştığı anlatılmaktadır. Sağa ve sola ayırmak daha ziyade idarî bakımdan bir ayrılmadır ve bu ayrılma Türklerin kendi karakteristik devlet anlayışlarından doğmaktadır (3).

A. ESKİ TÜRK HÂKİMİYET GÖRÜŞÜ

Asya Hunlarında «Gök» kelimesi, aynı zamanda «Tanrı» anlamına geliyordu. Devrin hükümdarlarına verilen «Tengri kutu» unvanı da Türklerin Tanrısal hâkimiyet anlayışlarının başlangıcının gökle ilgili olduğunu ve tek Tanrı inancına doğru bir gelişmenin varlığını gösterir (4).

Asya Hun imparatoru Mo-tun'un ünvanları arasında gördüğümüz gibi, fiilî devlet yönetiminde kanun (=töre) yapma yetkisi ile hükümdarlık hakkı (=yani güneş ve ay) aynı kişide birleşmiş olduğundan, hakanın kanun koyma veya mevcut kanunları yeni şartlara uydurarak yeniden düzenleme görevi ile o kanuna uyma zarureti, eski Türk devletlerinin kanun hâkimiyetine dayanan, kişiler-üstü bir yönetim karakteri taşıdığını ortaya koymaktadır (5).

Gök-Türk devleti de tıpkı Hun devleti gibi bir şef etrafında toplanmış olan bir oymaklar birliğidir. Bu şefin adı «Kağan» dır. Bağımsız olmayan bir «il» veya «oymak» başbuğuna da «Han» adı veriliyordu. Kağan'ın en önemli görevlerinden biri kabile ve oymakları toplu ve bir arada tutmaktır. Onların birbirleriyle ve dışarıyla olan ilişkilerini düzenlemek, halka iş,

3) ÜÇÖK-MUMCU, Türk Hukuk Tarihi, Ankara 1976 s. 21.

4) TURAN, O. Türk Cihân Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi, I. İstanbul 1969 s. 48.

5) KAFESOĞLU, I. Kutadgu-Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri, Tarih Enstitüsü Der. S. 1 1970 s. 23.

devlete gelir sağlamaktır. Orhon Âbidelerinde geçen şu sözler Kağan'ın bu görevini iyi yapıp yapmadığı hakkında ulusuna hesap verdiğini göstermesi bakımından önemlidir: «Türk ulusu için gece uyumadım, gündüz oturmadım... ondan sonra Tanrı irade ve lütfettiği ve talih ve kismetim olduğu için ölecek ulusu dirilttim, kaldırdım, çıplak ulusu giyimli ettim, yoksul ulusu zengin ettim, nüfusu az ulusu çok ettim, başka «il»li uluslar, başka kağanlı uluslar arasında onları pek üstün kıldım. Dört bucaktaki bütün ulusları hep barışa mecbur ettim ve düşmanlıktan vez geçirdim» (6). Görülüyor ki, Hakan,ın görevi ulusu doyurmak ve onun refahını yükseltmektir. Yoksa despotizm ile yönetilen eski bazı kültürlerde olduğu gibi ulusun görevi hükümdarı doyurmak değildir. İlginçtir ki Kağan, gece uymayarak gündüz oturmayarak görevini yerine getirmeyi düşünmüş ve kendini, bu görevi yerine getirmekle sorumlu ve yükümlü tutmuştur.

Orhon Âbidelerinin bir yerinde: «...beyler de ulusu da birbirine uygun imişler. Onun için o ülkeyi o kadar iyi koruyabilmişler, ülkeyi koruyarak kanunları düzenlemişler» (7). Bu sözler Kaganların kanun koymak görevlerinin de bulunduğunu ve ülkenin kanunlarla yönetildiğini, ayrıca kanun düzenleme işine sırasında beylerin de katılabildiğini göstermektedir. Âbidelerin daha bir çok yerinde kanundan, kanun koymaktan ve kanun düzenlemekten söz açılmaktadır.

Eski Türk devlet anlayışına göre, töre (=kanun) hâkim kılınmalıdır. Hakanlık, bu düzenin yaratıcısı olacaktır. Kutadgu-Bilig'in bir prensibi durumu açıkça ifade etmektedir: «Devlet silahla kurulur, kalem ve kanunla idare olunur».

Eski Türk siyaset ve devlet düşüncesi, daima içten ve dıştan bölünme ve işgal edilme tehlikelerine maruz bir devletin ayakta tutulması fikri etrafında döner. «Türkler üzerinde hüküm sürmek». «Türk kavmi yok olmasın diye» çalışmak siyasî

6) ORKUN, H.N. Eski Türk Yazıtları, IE; IIE; satır 27-30.

7) Bkz. Eski Türk Yazıtları, IE ve IIE satır 3.

8) TUNAYA, T.Z. Türkiye'nin Siyasî Gelişmeleri, İstanbul 1970 s. 33.

iktidarın gayesi, varlık sebebidir (8). Bu durum Orhon Yazıtlarında açıkça belirtilir: «Ülkeli bir kavim idim. Şimdi hani ülkem! Kime ülke kazandıracam!... Hakanlık kavim idim. Hani Hakanım!... Hangi Hakana işimi gücümü vereyim!...» (9).

Şunu da eklemek gerekiyor ki, eski Türk devletlerinde hakan aynı zamanda en yüksek askerî şef durumundaydı ve eski Türk devleti askerî bir nitelik taşıyordu.

Üstelik kagan, devlet hayatında en yüksek yargıç fonksiyonunu da yerine getirmektedir. Yargı yetkisini mümkün olduğu kadar bizzat kendisi kullanır. Suçluları o cezalandırır. Hakan, devlet içinde «töre»nin (=Yasa'nın) ve adaletin sembolüdür. Genel olarak, yargı yetkisini kendi adına yargıçlara devreder (10).

Eski Türk devlet geleneğinde kanun (=törü), tanrısal kaynaklı hâkimiyetten (kut) ayrılmaz. Özellikle devlet kuran her Kagan mutlaka bir kanun (törü) koymalıdır. Orhon Âbidelerine göre, Gök-Türk devletinin kurucusu Bumin Kagan tahta oturunca, «Türk milletinin ülkesini ve 'törü' sünü düzenleyivermiş» ondan sonra dört tarafa hâkimiyetini yaymış ve imparatorluğunu kurmuştur.

Bir ara çökmüş olan devlet yeniden bağımsızlık mücadelesine giriştiği zaman Elteniş Kagan «türesi bozulmuş olan Türk milletini, atalarının türesince vücuda getirmiş, yeniden harekete geçirmiştir» (=budunig türk törüsün ıçgımış, budunig eçüm apam törüsinçe yaratmış, başgurmuş) (11).

Kitabede, şu ünlü parçada, «Yukarıda Tanrı basmasa aşağıda yer delinmese, ey Türk mileti senin ülkeni töreni kim bozabilir» denilmektedir (12).

«Törü»nün malzemesi, Orta-Asya Türk topluluğunun siyasî ve sosyal düzeninde hâkim örfî hukuk (=yosun)'tur. Fa-

9) ORKUN, H.N. Eski Türk Yazıtları, İstanbul 1936 s. 33.

10) TUNAYA, T.Z. a.g.e! s. 33.

11) ORKUN, H.N. Eski Türk Yazıtları I, Ankara 1936, ID13, IID12, ID14.

12) ORKUN, H.N. Eski Türk Yazıtları I, Ankara 1936, ID22.

kat «yosun», devlet kurucu Kağan'ın iradesi ile «törü» halini alır. Kağan, kendi emirlerini «törü»ye ekler ve devleti (=ili) yeni düzenine sokar. «Törü», hükümdarı bağlayan objektif hukuk kuralları toplamıdır. Türk devlet geleneğinde «törü»nün o kadar önemli bir yer tutması, onun oymaklar arasında çok titiz bir şekilde gözetilen örfî hukuka (=yosun'a) dayanmasından ileri gelmiş olmalıdır (13).

«Töre» eski Türk hukukî hüküm ve kurallarının toplamına deniliyordu. ARSAL'a göre bu terim, Türklerde toplumsal hayatı düzenleyen, yapılması zorunlu kuralları ifade eder (14). Genellikle «kanun, nizam»da denilen töre, «örfe dayanan hukukî kurumların toplamı» olarak da açıklanmaktadır (15). KAFESOĞLU'na göre töre, Türk örf ve geleneklerinin kesin hükümler birliği idi. Orhon Yazıtlarında «töresiz»siz bir devlet ya da topluluğun bulunamayacağı belirtilmiştir. Bundan çıkan sonuç şudur ki, eski Türklerde kanunsuz veya hükümdarın şahsî iradesine bağlı bir idare şekli söz konusu olmamıştır (16), hâkim ve yargıçlar (=yargan) kararlarını «töre»ye göre veriyorlardı. Ayrıca, Türk hakanlarının tahta çıkışları da töre hükümlerine göre olmaktadır.

Bilge Kağan (716-734) Türk milletinin mutluluk ve felâketinden dış güçlerin değil, sadece kendisinin sorumlu olduğunu, beylerin kudretli, akıllı, âdil ve halkın da itaatli bulunması sayesinde bir endişe olamayacağını ileri sürer.

Bilge Kağan şöyle diyor: «Ey Türk mileti, ...Oralara gider sen öleceksin. Fakat Ötüken'de yerleşir kervan gönderirsen hiç sıkıntın olmaz. Ötüken'de yerleşirsen devleti sonuna kadar elinde tutabilirsin!».

Gök-Türk Kağanı, artık yerleşik bir hayata geçilmesini is-

---

13) İNALCIK, H. Kütadgu-Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri, R.R. Arat İçin, Ankara 1966 s. 269.

14) ARSAL, S.M. a.g.e., s. 287.

15) GRAUD, L'Empires des Turcs célestes, Paris 1960, p. 71.

16) KAFESOĞLU, I. a.g.m., s. 17.

teyerek Türk milletine; «Devlet ancak Ötüken ormanlarından idare edilebilir.» (=il tutsuk yir, Ötüken Yiş ermiş!) demiştir.

631 yılında kurtuluş savaşına girişen Kutlug İl-tiriş Kağan, ilkin Ötüken'i elde etmeğe çalışır ve sonunda başarır. Çünkü bozkıra ve dünyaya hâkim olmak isteyen bir millet, mutlaka Ötüken ormanını elinde bulundurmalıdır.

Eski Türk Hakanları, Gök-Tanrı'nın Türk milletini koruduğuna ve hanları da bu nedenle başlarında tuttuğuna inanıyorlardı. Bilge Kağan milletinin esirlikten kurtuluşunu ve ikinci Gök-Türk devletinin kuruluşunu (M.S. 681) anlatırken: «Gök Tanrı Türk milletinin adı ve şanı yük olmasın diye babam Kağan ile anam Hatun'u yükseltmiş; şimdi ben de tahta çıktım. Aç ve çıplak halkın Hanı oldum. Türk milleti için gündüz oturdum; gece uyumadım: ölesiye çalıştım». «...Tanrı yardım ettiği için ölgün milleti dirilttim. Çıplak halkı giydirdim; yoksul halkı zengin ettim; nüfusu az milleti çoğalttım» (17).

Bilge Kağan: «Tanrı istediği için tahta oturdum; dört yandaki milletleri düzene soktum» derken, hâkimiyetin Gök-Tanrıdan geldiğini belirtiyordu (18).

Gök-Türk hanı, «Ben Tanrı gibi gökte yaratılmış Türk Bilge Kağan, tahta oturdum» derken, hâkimiyetin bu semavî kaynağını ve inancını tekrarlıyordu. «Tangrı-teg Tangrıda bolmuş Türk Bilge Kağan bu ödke olurum» (19).

Tonyukuk kitâbesinde Gök-Tanrı bazan «Türk Tengrisi» deyimiyle o çağlarda millî bir Tanrı olarak görünmektedir: Gök-Türklerin bir «hâkanlık» kurması Gök-Tanrı'nın isteği ile olmuş, hâkan, Türklere Gök-Tanrı tarafından gönderilmiştir (20).

Gök-Türk hükümdarı «Şa-po-lüe», Çin İmparatoru «Kao-tsu»ya gönderdiği bir mektupta kendisini şöyle tanıtıyor:

---

17) THOMSEN, W. Moğolistan'da Eski Türkçe Kitabeler, TM, C. III, s. 97, 98, 100, 106.

18) TURAN, O., a.g.e., s. 94.

19) THOMSEN, W., Inscriptien de l'Orkhon, Helsingfors 1896, p. 114.

20) KAFESOĞLU, İ., Türk Millî Kültürü, Ankara 1977, s. 259.

«Göktürk devletinin gökte doğan egemen ve kutsal oğlu» (21). Bu sözlerden, Göktürk hükümdarının, kendisini doğrudan doğruya Tanrı sayan Mısır Firavunu ile, Tanrı'nın en büyük hizmetkârı olan baş rahip Sümer kralı arasında bir yer almakta olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü, Gök-Türk hükümdarı Tanrı olmamakla birlikte, Tanrı'ya benzer olduğunu söylemektedir (22).

Türk kozmogonisiyle ilgili olarak Orhon kitâbelerinde geçen bir cümle devlet anlayışı bakımından pek önemlidir: «Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldıktan, ikisi arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğlunun üzerine atalarım Bumin Kağan ve İstemi Kağan tahta oturmuş...» (23). Görülüyor ki, burada insan ırkları ve ülkeler arasında herhangi bir ayırım yapılmamış, bütün toplulukları ve toprakları içine alan dünyayı yönetme yetkisi Türk hakanına verilmiştir. Buna göre, yeryüzü bir bütündür ve insanlar tek bir kütleden ibarettir; hepsinin üzerinde bir hükümdarın bulunması ve Tanrı bağışına mazar olmuş bu hükümdarın «töre»ye göre dünyayı yönetmesi gerekmektedir. Türk dünya hâkimiyeti idealinin temel felsefesine kaynak olan bu anlayış soy, dil ve din yönlerinden insanları birbirinden ayırmağa elverişli olmadığından, sorumlu Türk hükümdarı, yönetimi altındaki kütleler arasında herhangi bir fark gözetmemiş; böylece Türk devletleri, çeşitli toplulukların kendi inaçlarında serbest bulunduğu bir siyasî ortamın temsilcisi olmuşlardır. Sonraları, din işlerini dünya işlerinden ayrı tutmak ve mahallî kültürlere dokunmamak biçimindeki uygulamayı Türk-İslâm siyasî kuruluşlarında da devam ettirmişlerdir (24).

Eski Türk dini, Gök-Tanrı'dan başkasını tanımayan tek-Tanrıcı bir dindi. Gök Tanrı Türk milletinin koruyucusu idi. Tanrı kağanları, beyleri değil, yalnız Türk budununu düşünüyordu. Ayrıca Türk milletini yönetmek için Türk töresini bilmek

---

21) LIU MAU-TSAI, Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken, Wiesbaden 1959, I, s. 51.

24) KAFESOĞLU, I., a.g.e., s. 228.

gerekiyordu. Töre bilgisi ise, halkın görgü ve geleneğine dayanıyordu.

Eski Türk Devlet geleneğinde, bir bakıma devlet, imparatorluğu kuran ailenin mülkü sayılıyordu. Bu yüzdendir ki Hakan ülkesini sağlığında oğulları arasında böler, ya da hakan ölünce oğulları böyle bir bölüşümü bazan barış bazan da savaşla çözerlerdi (25).

Gök-Tanrı'nın Türkleri koruması ve kendilerini başka milletlere üstün tutması, hakanların iktidarı ondan almaları inancı Türklerde millet şuurunun uyanmasında önemli bir faktör olmuştur ki, BARTHOL, bu noktaya işaret ederek, «milli vicdanın bu derece yükselmesi dünya tarihinde az görülmüştür» diyor (26).

TUNAYA'ya göre, eski Türk devlet düşüncesi, yaygın ve kolektif bir iktidar ile, ferdi ve şahsî bir hükümdarlık diyalogundan örtülüdür. O, demokratik ve aristokratik unsurların bir karışımıdır. Türk devlet anlayışında Türk hükümdarı, kendisini, iktidarın kullanılmasında bazı töre ve geleneklerle bağlı saymaktadır. Türk imparator ve hakanları birtakım ortak ideallere dayanmışlardır. Bunlardan biri ve en önemlisi, Türklerin kişi, kabile ve toplum olarak dağınık yaşamalarını önlemektir. Hakan ya da Kagan bu birliğin bir sembolü durumundadır. Orhon Yazıtlarında şu ibareye sık sık rastlanır : «Türk kavmi yok olmasın, millet olsun diye...». Erken ortaya çıkan bu «millet olma» bilincinde, Çin devleti gibi sürekli bir tehlikeyle karşı karşıya bulunmanın önemli bir faktör rolü oynamış olması mümkündür» (27).

Orhon Kitabelerinde hakan, dünya hâkimiyeti idealini yansıtan şu sözleri söylüyor: «Gündoğusundan günbatısına kadar kavimler bana itaat ederler». Oğuz Kağan Destanı'nda

---

25) ÜLKEN, H.Z. Türkiye Tarihinde Sosyal Kuruluş, V.D. S.X, Ankara 1973, s. 6.

26) BARTHOLD, W., Eski Türk Kitâbelerinin Tarihi Ehemmiyeti, terc. N. Asım, Orhon Abideleri, İstanbul 1340, s. 72.

27) TUNAYA, a.g.e., s. 26-27.

da, Őu satırları okuyoruz: «Ben Uygurların kaĝanıym ve yer-yüzünün dört köşesinin kaĝanı olsam gerekir...» (28).

Ünlü destana göre, Oĝuz Kaĝan «Gök»ten gelmiş ve sonra da kendisi gibi gökten inen bir kız ile evlenmiştir. Oĝuz Han, tahta çıkar ve kaĝanlıĝını ilan eder. Dört tarafta bulunan bütün kavimlere elçiler göndererek «Ben artık bütün dünyanın Kaĝanıym» der ve hepsini kendisine itaate ve baĝlılıĝa çağırır. Oĝuz Han'ın çok akıllı ve keramet sahibi veziri İrkil Hoca, Tanrının dünya hâkimiyetini kendisine verdiğini müjdelir. «Ey Kaĝanıym, Gök - Tanrı bütün dünyayı sana baĝıŝlasın» der (29).

Uygur hükümdarları da bütün eski Türk hükümdarları gibi egemenlik kudretlerini, yani «Kut»larını tanrısal bir kaynaĝa baĝlamak istemişlerdir. Bundan ötürü Uygur hükümdarının kendisinden «Gök (veya Gün) ve ay Tanrı'dan kut bulmuş» diye bahsettiğini görüyoruz. Devlet otoritesinin biricik temsilcisi olan Uygur hükümdarları, diĝer eski Türk hükümdarları gibi kendi asıl adlarından başka bir de saltanat, hükümet adı almışlar ve daha çok bu adı kullanmışlardır.

Uygur hanları, destanlarına göre, semavî bir ışıktan geldiklerine inandıkları gibi, hâkimiyetlerinin Tanrısal kaynaklı olduğunu gösteren yazılar (meselâ «Tangrı'da kut bulmuş») bulunan belgeler de bırakmışlardır (30). Bir Uygur hükümdarı, 1027'de, Gazneli Mahmud'a gönderdiği mektubu «Göklerin sahibi (Tanrı), yeryüzü ülkelerinin ve bir çok kavimlerin hâkimiyetini bize verdi» cümlesi ile başlıyor. Uygurların hanı bu devirde büyük bir devletin hükümdarı olmadığı halde bile yine geleneksel Türk dünya hâkimiyeti idealine ve diplomatik kurallara sâdik kalıyor; bu sebeple de Müslüman Türk sultanına yay ile on ok gönderiyordu (31).

---

(28) BANG-RAHMETİ, Oĝuz Kaĝan Destanı, İstanbul 1936, s. 17.

29) BANG-RAHMETİ, a.g.e. s. 26-29.

30) CAFEROĝLU, A., Tukyularda ve Uygurlarda han unvanları, THİTM, I, s. 105-119.

31) TURAN, O., a.g.e., s. 97.

KAŞGARLI MAHMUD, Afrâsyâb denilen Alp-er Tunga'nın dünya hükümdarı (=Ajun begi) olduğunu bildirir. O. Alper Tunga için Türklerce mâtem törenlerinin yapıldığını ve mersiyeler söylendiğini yazar ve bu münasebetle de şu kıtayı kaydeder: «Alp-er Tunga öldi mu; Issız ajun kaldı mu; Özlük öcin aldı mu; Emdi yürek yırtılır» (=Alp-er Tunga öldü; dünya ıssız kaldı; felek öcünü aldı. Şimdi, onun devri ve devleti düşünülerek yürekler yırtılmaktadır) (32).

YUSUF eserin bir yerinde; «ajun tuttu Tavgaç Ulug Bugra Han; Kutadsu atı bersü iki cihan» (=Büyük Tavgaç Bugra Han dünyaya hâkim oldu, adı kutlu olsun. Tanrı onu iki cihanda aziz etsin) (86) demektedir. Bu sözleriyle YUSUF, eski Türk devlet geleneği olan «Cihan hâkimiyeti ideali»ni ve anlayışını ortaya koymuş olmaktadır.

Ekonomik bakımdan, çok kere tarım ürünleri bol topraklara ve tarlalarında çalışan köylü topluluklara muhtaç olduğu için, akından akına kovmak zorunda kalan, askerî nitelikli «Bozkır Devleti», «ilahî misyon hukuku»na dayalı dünya hâkimiyeti fikrinin maddî temeli olmuştur. Devlet teşkilâtındaki doğu-batı (sağ-sol) tarzındaki yansımasından da görüldüğü gibi «güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar» insanları, bozkırın örfi hukuku olan «töre»nin koruması ve hükmü altına almak biçiminde ortaya çıkan bu büyük «dünya egemenliği düşüncesi»nin destanlarda, efsanelerde (Mesela, Oğuz Kağan Destanındaki Alp Er Tunga'nın «acun begi» yani dünya hükümdarı sayılması gibi) ve yazılı kaynaklarda yer almış silinmez izleri vardır (33).

Eski Türk devletlerinin asıl özelliği, Batı İmparatorluklarının çoğunda olduğu gibi «cité»den doğmamış, «cité»nin dar çerçevesi içinde donmamış oluşudur. «Cité», dar çerçevesi, sınırlı kadrosu, kapalı kurumları ve ayırıcı zihniyetiyle, büyük bir imparatorluk yapısının bütün ağırlığını taşıyamaz (34). Bozkır

32) KAŞGARLI MAHMUD, Divân-ü Lugât-It-Türk, B. Atalay, I, s. 44, 164, 403.

33) Bkz. KAFESOĞLU, I., Türk Fütihat Felsefesi, TED, S. 2, s. 1-16.

34) Bkz. DE REYNOLD, G., Force et Faiblesse de Rome, Le Mois Suisse, No. 41, août 1942.

şartlarının da büyük etkisiyle, Türkler «cité» yi aşan, geniş ülkelere yayılmayı ve bu ülkelerin idaresini sağlama eğilimlerine sahip bir teşkilatlanmayı gerçekleştirebilmişlerdir.

Eski Türk devletlerinde siyasî iktidarın yeryüzü temsilcisi olan Kağan, kendi ödev ve misyonunu yerine getirecek tek kişi olduğu inancına sahiptir. O, iktidara, Tanrı'nın açtığı yoldan gelmiştir. Kağan, dünyaya hükmetmek suretiyle millet ve kavimleri birleştirici ve koruyucu bir fonksiyona sahip olduğu iddiasındadır. Sanki Kutadgu-Bilig'den, VIRGILIUS'un Romalılar için söylediğini çıkarmak mümkündür: «Sen ey Romalı! Dünyayı idare edeceğine unutma... Yenilenlere barış getir, isyancılara kelepçe tak, sağduyuya dayanan kanunları sevdir... İşte Romanın ve dünyanın efendilerinin görevleri...» (35). İşte, eski Türk Hakanı da, evrensel bir hakimiyet arzusuyla, dünyayı yöneteceğine inanmış bir insandır (36).

B. KAĞAN'IN HUKUKİ STATÜSÜ

Çin kaynaklarına göre, Asya Hun İmparatorluğu başbuğunun bilinen en eski ünvanı «Şan-yü» (=Tanhu)'dür. Bu ünvanı, ilk defa olarak M.Ö. III. yüzyılda Hiung-nu hükümdarı kullanmış ve bundan sonra iktidarı ellerine alan diğer kavimlerin hükümdarlarına da Çinliler bu ünvanı vermişlerdir. Daha sonra «şan-yü»nün yerine Kağan (=qayan) rütbesi geçmiştir. «Kan» (=qan), «Ka'an» kelimeleri de bu ünvanla ilişkilidir.

Yine Çin kaynaklarına göre, eski Türkler kendi başbuğlarına «Semavî-Kağan» (=t'ien-k'o han) adını vermişlerdir. Uygurlarda hükümdara verilen bir de «tengriken» ünvanı vardır ve şüphesiz bu «Tengri+Han» sözcüklerinin birleşmesinden meydana gelmiştir.

LÁZSLO ve RADLOFF'a göre, göçebe Türklerde büyük ve küçük kavim yöneticilerinden hiçbiri seçme yoluyla iktidara gelmemiş ve «hanlık» hiçbir zaman seçim yoluyla olmamıştır (37).

35) Bkz. DE REYNOLD, G., a.g.m., No. 41.

36) TUNAYA, T. Z., a.g.e., s. 48.

37) LÁZSLO, F., Kağan ve Ailesi, THTD, C. I, 1941-42 Ankara 1944, s. 40.

Devleti yönetme yetkisi, bir tek aile mensuplarına verilmiştir ve bu ALFÖLDİ'ye göre, göçebe düşünüş biçiminde hükümdarlık yetkisinin «semavî»liği ve «Tanrısal»lığı anlayışı ile ilgilidir (38).

Eski Türklerde hanedanın kutsallığı açık olarak görülmektedir. Öyle ki, hanedana mensup olanların kanının akıtılması yasağı vardı. Onlar, öldürülmeleri gerektiğinde, kanı akmaması için kendi okunun kirişiyile boğdurulurlardı (39). Türk hanedanlarının tek bir aile oldukları fikri, Türkler müslüman olduktan sonra kurdukları devletlerde de devam etmiştir.

Devlet hayatında bugün olduğu gibi dün de, emretme hakkının, yönetilenler tarafından zımnî de olsa «meşrû» sayılması gerekiyordu. Eğer başta «meşruluk» unsuru bulunmayan bir yönetici ya da yönetim varsa, bu bir «zorbalık» rejimi (=Despotisme) demek oluyordu. Ayrıca biz, tarihte görülen devletlerin «meşruluk» ve «hâkimiyet» anlayışlarında da bazı farklılıklar görmekteyiz. Ünlü sosyolog MAX WEBER'e göre üç çeşit hükümdarlık anlayışı tesbit etmek mümkündür: a) Gelenekçi Hakimiyet, b) Karizmatik hâkimiyet, c) Kanunî Hakimiyet (40).

Bir bakıma Türklerde hükümdarlık anlayışı MAX WEBER'in «karizmatik» dediği tipe sokulabilir (41). Eski Türklerde hükümdar olağanüstü ve hatta doğa-üstü niteliklerle donatılmıştır. Bu nitelikler dolayısıyla Tanrı tarafından gönderilmiş bir kişi sıfatıyla hükümdarlığı elinde tutmaktadır. Öyle ki biz, Gök-Türk Yazıtlarında, hükümdarın Tanrı'ya benzediğini, Tanrı tarafından gönderilmiş bir şahsiyet olduğunu ve «Gök» tarafından iktidara getirildiğini okumaktayız. Kağanların uzun hükümdarlık ünvanlarında da bu «göksel» ve «Tanrısal» ilişkiye işaret edilmektedir.

---

38) Bkz. ALFÖLDİ, Türklerde Çifte Krallık, II. Türk Tarih Kong. Zab. İstanbul 1943, s. 507.

39) KÖPRÜLÜ, F., Türk ve Moğol Sülalelerinde Hanedan Azasının İdaresinde kan dökme memnulyeti, THTD, I, 1944.

40) Bkz. WEBER, M., Wirtschaft und Gesellschaft, Grundriss der Sozialökonomie II, Heidelberg, 1922.

41) Bkz. WEBER, M., Staatssoziologie, Berlin 1966.

Esasen karizmatik güç, hükümdarın doğuşla birlikte getirdiği kişisel nitelik ve yeteneklerdir. Eski bir inanışa göre «karizma» kanda gizli olarak bulunan bir niteliktir ve bu sebeple babadan oğula veraset yoluyla intikal eder. Tebaa'nın, hanedanın hâkimiyetin çoğunlukla meşru saydığı eski Türk devletlerinde de bu böyle olmuştur. Bununla beraber hükümdar, imparatorluğun özünü ve çekirdeğini oluşturan ve bütün imparatorluğa adını veren hâkim kabilenin yardımı ile «kağanlık» ünvanını almış ve hâkimiyeti de herkesten önce bu kabile ya da kabileler birliği tarafından tam olarak tanınabilmiştir. Bu arada imparatorluğa kendi arzu ve istekleri ile katılan kavimler olduğu gibi, hiç şüphesiz, uzun çarpışmalar sonunda, İmparatorluğa bağlanabilen kabileler de bulunmaktaydı. Fakat İmparatorlukların tarihi şunu göstermektedir ki, zorla itaat altına alınan kavimler, ilk ve her fırsatta merkezî devlete isyan etmişlerdir. Bu gibi isyancı kabile ya da kabilelerin, kendilerinde herhangi bir güç ve kudret görünce, o zamana kadar hâkim olan kavmi yenerek kendi yönetimi altında yeni bir imparatorluk kurdukları bilinmektedir. Gök-Türk, Uygur vs. gibi devletler bu mekanizma ile kurulmuşlardır.

Eski Türk devletlerinde klasik hüviyetiyle kağan, «Kut»un (=yani İmparatorluk İstiklâl ve Otoritesinin) gözle görülür sembolüdür (42). Otoritesi, halkın genel rızasına (Consensus) dayandığı saklı tutulmakla beraber kagan, mutlak, kişisel, evrensel ve kutsal bir niteliğe sahiptir (43). Türklerin müslümanlığı kabul etmelerinden sonra, bu durum daha belirli ve daha hukukî kurallara bağlanmıştır. Böylece anlaşılıyor ki, eski Türk hükümdarlık kurumu, bazı örfî ve teamülî kurallarla bağlı bulunmakla beraber, gene de mutlak bir karakter taşıyordu. Devlet içinde hiçbir şey, hükümdarın iradesi dışında yapılamazdı. O, bütün sosyal ve siyasal hayatın hâkimidir ve düzenleyicisidir. Eski Türk devletlerinde hükümdarlık, devletin en yüksek organı olmuştur (44).

42) Bkz. ALFÖLDİ, A., a.g.m., s. 507.

43) Bkz. ABADAN, Y. - SAVCI B., Türkiye'de Anayasa Gelişmelerine Bir Bakış, Ankara 1960, s. 3.

44) TUNAYA, T. Z., a.g.e., s. 31-32.

Eski Türk devletlerinde, halkın, ortaya çıkan siyasî iktidarı zımnî olarak tasvibinde, bugün anladığımız manada demokratik bir nitelik görmeğe imkân yoktur. Halkın rızasına dayanan bir hükümdarlık anlayışı, «halkın hâkimiyetinin tanınması» demek değil, iktidarda bulunan kimsenin ya da hanedanın «ilahî misyonu»nu tanımaktır. Böyle bir «ilahî misyon»a kişisel yetenekler de eklenince, hükümdar güçlenir ve kendisine itaat da artardı (45).

Karizmatik hâkimiyetin başlıca özelliklerinden biri de hükümdar, görevinde başarı gösteremediği, yeteneksizliği görüldüğü, uzun süre bir olumlu sonuç elde edemediği ve herşeyden önce halkına refah sağlayamadığı takdirde, karizmatik otoritenin ortadan kalkma tehlikesidir. Kağan başarılı ve faydalı olmadığı zaman halk, çoğunlukla bu duruma uzun süre tahammül edememiş, diğer hanedan üyeleri de hoşnut olmayan kitleleri kendi tarafına çekmeye çalışmış ve bu çeşit fırsatlardan yararlanmağa çalışmışlardır. Böylece, hükümdarın tahtından indirildiği ve yerine hanedan üyelerinden başka birinin geçtiği çok görülmüştür. Görülüyor ki, böyle bir durumda hanedanın hâkimiyet hak ve yetkisine dokunulmamaktadır.

Bu gib durumlarda, tahtını kaybeden hükümdarın, buna boyun eğmeyerek, taraftarlarının da yardımıyla tekrar tahtını elde etmek için uzun ve kanlı mücadelelere giriştiği de sık sık görülmüştür. Şunu da söylemek gerekir ki, bir hükümdarın düşüşü halinde devletin ve iktidarın zayıflaması durumunda, âsi bir kabile reisinin ya da büyük bir devlet memurunun devleti ve hâkimiyeti ele geçirerek bir önceki hanedanın egemenliğine son verdiği de olmuştur. Fakat şu da bir gerçek ki, bu yeni hükümdar tam anlamıyla bir «gâsıp» sayılıyordu.

Hakan, önceleri demirci Tarhanlar arasından çıkan ve hakem durumunda olan bir insandı. Kağan dokuz tuğ sahibidir ve bu unvanı, liyakati, iktidarı ve gücü sayesinde elde etmiştir. Türk Kağanı, önceleri bir seçkin fakat sonraları bir üstün insan haline gelmiştir. Hakan,, bir oymaklar konfederasyonu

45) TNAYA, T. Z., a.g.e., s. 40.

olan devletin varlığını korumak, oymaklar arasında bir denge unsuru olmak, toplumsal tabakalar arasında bir çeşit hakemlik görevini yerine getirmektedir (46). Kağan'ın görevleri, yetkilerine bir sınır çizebiliyorsa da bunlar manevi alandadır ve kendisine gayet geniş bir takdir ve hareket serbestliği bırakmaktadır. İlk ve en önemli görev, devletin birliğini sürdürmek ve korumaktır. Ülke dışında savaşlara dayanan bu görev, ülke içinde merkezle bölgeler arası bir hiyerarşik düzenin ve refahlı bir hayat seviyesinin kurulmasına dayanır (47).

Büyük göçebe imparatorluklarda ve eski Türk devletlerinde iktidarın intikali meselesi belli bir vâsâyet usulüne bağlıdır. Bu da, «Primogenitus» (=Evlâd-ı Ekber) ya da «senioratus» (=Hanedanın en yaşlı üyesi) sistemlerinin bulunmayışıdır. Kısacası bütün hanedan üyeleri hâkimiyet hak ve yetkisine sahiptirler. Ayrıca, vâsâyette rol oynayan faktörler şunlardır: Önceki hükümdarın vâsâyeti, yetenek, otorite, vücut kuvveti ve mükemmelliği.

Çok defa hükümdarın oğlu ilk namzet olarak görülmüşse de, çok genç ya da yeteneksiz oluşu bir engel teşkil edebilmiştir. Vâsâyelerde ise hükümdarlar çoğunlukla oğullarını namzet göstermişlerdir.

YUSUF, iktidarın babadan oğula intikali konusunda şunları söylüyor ve bu geleneği doğruluyor:

«idi kiçki söz ol meselde kelir; ata ornı atı ogulka kalır» (=Çok eski bir ata-sözü vardır: babanın tahtı ve adı oğula kalır) b. 110.

«ay ilig baka kör seningde oza; beg erdi atang ilde erk türk tüze» (=Ey hükümdar, bak, ülkeyi senden önce yöneten senin baban idi) b. 5151.

Bu tür imparatorlukların «aristokratik» diyebileceğimiz karakterine bakarak, bu eşit kararlarda nüfuzlu aile ve kabi-

46) Bkz. ASLAN, M., Göçebelerde Sosyal ve Siyasî Kuruluş, İstanbul 1977, Doktora Tezi, teksir.

47) TUNAYA, T. Z., a.g.e., s. 32.

lelerin, bazı büyük devlet memurları ve kabile reislerinin etkilerinin çok önemli bir faktör olduğunu belgeler ve kayıtlar doğrulamaktadır (48).

Göçebe İmparatorluklarında ve eski Türk devletlerinde Hakanın karısının unvanı «katun» (=İmparatoriçe) idi. «Katun» unvanını alabilmek için kağanla evlenmek yeterli değildir. Bu unvan kağan tarafından ayrıca verilir ve bu unvanı alan kadın, diğer karıları üzerinde bir üstünlük ve otoriteye sahip olurdu. Asyalı göçebe imparatorluklarında kadın, diğer yerleşik şehirli topluluklara göre daha yüksek bir toplumsal statüye sahipti. Eski Türk devletlerinde «Katun», kağan'a eşit ve denk bir saygı görmekteydi. Bazan, kağan'ın yanında katun, ya da ailenin bir başka kadın üyesi yönetime bizzat katılırdı.

THOMSEN, kağanın imparatorluk içindeki yerini ve fonksiyonunu şöyle tesbit etmektedir.

- 1 — Bağlı ve tâbi kabileleri bir arada tutmak,
- 2 — Mümkün olduğu kadar tâbi kabile sayısını arttırmak,
- 3 — Kabilelerin birbirleriyle ve kendisiyle olan ilişkilerini, bütün devlet idaresi içinde düzene koymak.
- 4 — Ordunun başkomutanı sıfatiyle hücumda ve savunmada aktif rol almak,
- 5 — Halkını mümkün olduğu kadar bolluk içinde yaşatmağa özen göstermek (49).

Karizmatik hâkimiyet şeklinde, hükümdar, yardımcılarını ve memurlarını karizmatik niteliklerine göre seçiyordu. Eğer hükümdarın karizması verasetle intikal edebilirse, doğal olarak bu yüksek yardımcı ve memurların «karizması» da tevarüs ediyordu.

Hakanın Gök-Tanrı tarafından gönderilmiş olmasıyla kutlaştırılan evrensel iktidar düşüncesi, mutlak ve irsî bir ikti-

48) LÁSZLO, F., a.g.m., s. 41-43.

49) Bkz. THOMSEN, W., Inscription de l'Orkhon déchiffrées, Helsingfors 1896.

dar sistemine sıkı sıkıya bağlı olmuştur. İktidarın nitelikleri, onun intikali usullerini de etkilemiş ve değiştirmiştir. İrsî ve mutlak hükümdarlık, çeşitli tipleriyle, bir ihtiyaca cevap veren bir siyasal kurum olarak ortaya çıkmıştır. Kağanın yerine aynı kutsallık ve güçte birinin geçmesi endişesi, kağanın yerini doldurabilecek hükümdar adayının aynı aileden çıkabileceği düşüncesini doğurmuştur. Anlaşıyor ki, hânedan anlayışı, irsîlik sisteminin vardığı bir aşamadır. O zaman, «karizma»nın, kutsallaşma olayının, şahsiliğini aşip bütün bir aileye maledildiğine şahit oluyoruz. Sonraları, kutsal olan hanedan ve üyelerinin hükümdar seçilmesi, manevî yönleri de olan bir hukuk kuralı haline gelmiştir (50).

Karizma (=kut)'nın kan vasıtasıyla babadan oğulların hepsine intikal ettiği inancı bulunuyordu (51). Bu inanç dolayısıyla hükümdarın ölümünden sonra, oğullar arasında meydana gelen taht kavgalarında ise, içlerinden biri tam başarıya ulaşmadığı takdirde devlet parçalanmakta, iki veya daha fazla bağımsız alanlara ayrılarak, yeni devletler doğmaktadır (52).

C. ESKİ TÜRK DEVLETLERİNDE SİYASİ İKTİDARIN İNTİKALİ

Eski Türk Devletlerinde, iktidarın intikali usulleri genellikle monarşilerde rastlanan klâsik usullerdir: a) Fetih (Potlaç-Şölen), b) Seçim, c) Kooptasyon, d) İrsiyet. Bu rejimler mutlakiyetçi sistemlere yaklaşmakla beraber, siyasî iktidarın, halkın tasvib ve rızasına dayandığı esasını da unutmamak gerekir.

Aristokratik bir yapı gösteren Eski Türklerde yüksek soyluluğa yükseliş, bir tür şeref yarışının sonucunda elde edilirdi ki buna «toy» (=mal yağmalamak) veya «şölen» deniliyordu. Mesela bir boy beyi dostluk kurmak istediği bir başka beyin boyuna verdiği ziyafette mal yağmalanırdı. Beylerden hangisi en üstün ziyafet verir, en çok mal yağmalatırsa o bey ötekiler-

50) TUNAYA, T. Z., a.g.e., s. 31.

51) KÖPRÜLÜ, M. F., Türk ve Moğol sülalelerinde hanedan azasının idamında kan dökme memnuiyeti, THTD, I, 1944, s. 1-9.

52) KAFESOĞLU, İ., Türk Millî Kültürü, Ankara 1977, s. 235.

den daha üstün «şeref» kazanırdı. Şeref kazanma yarışı beyler arasında derece farkı doğurur ve en şerefli sayılan (yani malını en çok dağıtan) bey ötekilerden üstün sayılır ve görülürdü. Böylece beyler arasında bir hiyerarşi, ast-üst ilişkisi doğmağa başladığı (53).

Toy ve Şölen (=Potlaç) daha ziyade «boy» ve «il» kademesinde iktidarın intikalini sağlamış olan bir örfî hukuk kurumudur. Eski Türklerde «Toy», davet edilen karşı tarafı âciz bırakarak borçlu duruma sokacak israfçı, debdebeli, meydan okuyucu bir ziyafettir. Dâvetli boy veya il mensubu buna aynı seviyede bir karşılık vermezse, Totemi, armaları, kısacası tüm iktidarı elinden alınır, bütün boy veya «il» i ile birlikte üstün «toy» veren tarafın egemenliği altına girer, bağımsızlığını kaybederdi. Eski Türklerde «toy», iktidarın devredilmesini ve giderek temerküzünü ve şahsileştirilmesini sağlayan, toplumsal olduğu kadar politik bir kurumdur (54).

«Toy» ya da «Şölen», ülke ve devlet genişleyip büyüdükçe, iktidarın eldeştirmesini sağlayamaz olmuştur. O zaman akınlar ve savaşlar ve bu konuda gösterilen başarı ve yetenekler iktidarın devredilmesini sağlayan faktörlerin başında yer almıştır (55).

Batıda rastlanan seçimli monarşi sistemini (56), eski Türkler de uygulamışlardır. Seçmen heyeti genel olarak bir «Kurultay» şeklinde oluşur. Beylerden ve seçkin kişilerden kurulu olan bu meclise, «Kurultay»ın toplandığı bölge temsilcileri de katılabilirdi. Hakan'ın tahta geçmesi için «Kurultay»ın tasvibi şarttır. Taht anlaşmazlıklarını «Kurultay» çözer. Kurultay kararlarını ise, halk, genellikle gösteriler yaparak benimsediğini belli eder.

---

53) ÜLKEN, H. Z., Türkiye Tarihinde Sosyal Kuruluş, V. D., S. X, Ankara 1978, s. 7.

54) TUNAYA, T. Z., a.g.e., s. 35.

55) Bkz. GÖKALP, Z., Türk Medeniyeti Tarihi, İstanbul 1926, s. 178.

56) Bkz. KUBALI, H. N., Anayasa Hukukunun Genel Esasları ve Siyasi Rejimler, İstanbul 1964, s. 147.

Hükümdar adayı belli bir ailenin fertleri arasından seçilir. Çünkü hânedan üyelerinin hepsi, «karizma»ya ve hâkimiyet hak ve yetkisine sahiptirler.

Kağan ve sultanlar Oğuz Han veya Afrâsyâb vârisi ve halefi olmakla, hâkimiyetlerini de Tanrısal kaynaktan almakla kutsallık kazanıyorlardı. Hun hükümdarları, soylarının çok daha eski devirlere çıktığını söylüyor; başka bir aileden hiç bir kimsenin hükümdar olamayacağını ve olsa bile kendisine itaat edilemeyeceğini belirtiyorlardı (57).

Çoğunlukla hükümdar adayı, ölen kağan'ın en büyük oğlu, o yoksa aynı sülâlenin yaşça en büyük erkeği oluyordu. Mete, Bumin, Kutluğ Kağanlar bu usule göre seçilmişlerdir. Seçim prensibi bu yoldan «irsiyet» ya da «veraset» kuralına bağlanır ve birlikte uygulanmıştır. Tamamen Türk devlet geleneğinin eseri sayılan «Cengiz Yasa»sında şöyle denmektedir. «Cengiz'in erkek evlâdı ahfadından olmayan hiçbir kimse, kendini Han ilan edemez. Bu ahfadı da ancak kurultay'ın kararı ile Han olabilir» (58).

Veraset usulü, siyasî iktidarın babadan oğula (ya da kızına) bir miras olarak kalmasıdır. Bu konuda iki sistem vardır: «Amudî Nesebî» (=Primogéhitire-Hanedanın en yaşlısı) ve «Evlâdı Ekber» (=Senioratus-en büyük erkek evlat) usulleri.

«Amudî Nesebî» kuralı, ölen hükümdarın yerine mutlaka yaşça en büyük oğlunun değil, sülâlenin en yaşlı erkeğinin geçmesini sağlar. Hükümdarın kardeşi, yeğeni, amcası da tahta geçebilir. Orhun Âbidelerinden bu kuralın uygulandığı anlaşılmaktadır: «Töre gereğince Amcam (Hakan) tahta oturdu» (59).

---

67) DE GUIGNES, Histoire Générale des Huns, des Turcs, des Mongols et des autres Tartares Occidentaux, Paris 1756, p. 220.

58) Bkz. MUSTAFA RAHMI, Timur ve Tüzükâtı, İstanbul 1339, s. 105.

59) ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, I, s. 30.

«Evlâdı Ekber» usulünde hükümdarın yerine en büyük erkek oğul geçer. Eski Türklerde, genel olmamakla beraber, kadın hükümdarların da bulunduğu bilinmektedir.

Eski Türk devletlerinde, hükümdarın ölümünden sonra en büyük oğulun iktidara geçmesi (=senioratus ilkesi) kesin değildi. Asya Hunları tarihinde en büyük oğulun tahta çıkması olayı, diğer kardeşlerden birisinin babanın yerini almasından daha azdır (60). Yani, Türk veraset sisteminde daha çok yetenek ön planda tutulmuştur. (=ldoneitas ilkesi). Bu durum Osmanlılara kadar diğer bütün Türk devletleri için de geçerli olmuştur. KAFESOĞLU bunun sebebini «kut» anlayışı ile ilgili görmektedir. Ona göre, bu durumu en iyi şekilde, 2500 yıl önce KONFÜÇYÜS açıklamıştır: «Gök'ün oğlu (imparator), Tanrı tarafından, kendisine görevler verilen adamdır. Bu görevin mutlaka imparatorun oğluna devredilmesi için bir zorunluluk yoktur. Gök (Tanrı) bunu, ondan alıp, herhangi başka birine verebilir (61). Türk topluluklarında, iktidar hırsını bu kadar geniş ölçüde tahrik edici bir görüşe izin verilmemekle birlikte, bu hak şehzadelerden yalnız birine de verilmemek suretiyle devlet dizginlerinin hükümdar ailesinden en yeteneklisine verilmesi sağlanmıştır. Fakat bu durumun, şehzâdeler arasında iktidar mücadelesini alevlendirdiği, böylece Türk devletlerini zâafa düşürdüğü, bazan da parçaladığı bir gerçektir. Diğer taraftan, veliahd şehzadeler küçük yaşta iseler, amcalarının tahta geçmesi de töreye uygundur (62).

Eski Türk siyasî düşüncesine göre, ülke ve devlet, hanedanın ortak mülkü sayılıyordu. Böylece ortak mülk, aynı ailenin fertleri arasında miras yolu ile birbirine geçebilirdi. Bazan da, hükümdar ölünce, bütün ülke, halkı ile beraber oğullar arasında bölünürdü. Batı monarşilerinde «Divisio Legitima» (=Kanunî Bölüm) adı verilen bu usul, aslında devletin

60) MORI, M., Reconsideration of the Hsiung-nu State, Acta Asiatica, XXIV, Tokyo 1973.

61) EBERHARD, W., Eski Çin felsefesinin esasları, AÜDTCFD, II, 1, 1944, s. 270.

62) KAFESOĞLU, I., a.g.e., s. 231.

birlik ve bütünlüğünü parçalıyordu. Nitekim, Charlemagne'nin ölümünden sonra, Karolenj İmparatorluğu oğulları arasında bölünmüştür ve bu sebeple dağılmağa yüz tutmuştur (63).

Eski Türk devletlerinde de bu usul uygulanmıştır. Oğuz Kağan Destanı bu usulden söz eder:

Oğuz Kağan, altı oğlu ile birlikte dünyayı fethettikten sonra ana-yurduna döner. Bir «Uluğ Kurultay» toplanır. Üç büyük oğlu Bozok'lar sağda, üç küçük oğlu Üçok'lar solda oturur: «Ey oğullarım! Çok savaştım; artık çok yaşlandım. Gök-Tanrı'ya borcumu ödedim» der ve yurdunu oğulları arasında bölüştürür. Töre ve birliğe bağlı kalmalarını vasiyet eder (64). Karahanlılar ve diğer Türk-İslâm devletlerinde de bu usul uygulanmıştır (65).

Batı monarşilerinde de rastladığımız «Cooptation» sistemi, hükümdarın sağlığında, kendisinden sonra saltanat sürecek olan kimseyi seçmesi demektir (66). Bizzat hükümdarın tayini ya da vasiyeti ile ortaya çıkan bu usulün amacı, veraset sisteminden doğabilecek çekişmeleri önlemek, siyasî iktidarın intikalini istikrarlı bir yola sokmaktır. Veraset usulünün aksayan taraflarını düzeltmeye yönelik bu sistemde, veliahd, hükümdarın sağlığında devlet ve hükümeti yönetme usullerine alıştırılıyor ve böylece bir iktidar stajı görüyordu.

Eski Türk devletlerinde uzun zaman ve sık sık başvuru olan bu usulden Orhon Abideleri ve Ergenekon Efsanesinde söz edilmektedir (67).

---

63) CROZAT, Ch. Amme Hukuku Dersleri, İstanbul 1944, C. II, Kısım I, s. 78.

64) BANG, W. - RAHMETİ, R., Oğuz Kağan Destanı, İstanbul 1936, s. 32-33.

65) TOGAN, Z. Y., Umumi Türk Tarihine Giriş, I, İstanbul 1946, s. 60.

66) Bkz. DUVERGER, M., Manuel de droit Constitutionnel et de Science Politique, Cinquième Edition, Paris 1948, p. 36-37.

67) TUNAYA, T.Z., a.g.e., 37-38.

D. KUTADGU - BİLİG'DE ESKİ TÜRK GELENEKLERİ

«Kutadgu-Bilig», Uygur ülkesinde İslâmiyetin yayılışından aşağı-yukarı yüz yıl geçtikten sonra yazılmıştır. Eserde, toplumsal hayat, ahlâk, siyaset ve devlet yönetimi ile ilgili düşünceler İslâm öncesi Türklerin anlayışlarını yansıtmakta, İslâm etkisi ise oldukça sınırlı kalmaktadır.

İslâmiyetten önce Türkler Buddizm'in etkisi altında kalmıştı. Hatta Doğu Türkistan'da XI. yüzyılda bile Buddist Türkler vardı. «Kutadgu-Bilig»de Buddizm etkisi yanında yabancı felsefi doktrinlerden «Konfüçyanizm»in tesiri hissolunmaktadır. Fakat bütün bu etkiler YUSUF'un ruhunda orijinal bir senteze ulaşmıştır.

YUSUF, düşüncelerini kuvvetlendirmek için, edebî ve fikrî malzeme olarak hemen her zaman Türk öz-deyişlerini Türk ata-sözlerini ve Türk şairlerinin şiirlerini kullanmıştır (68).

VAMBERY, «kutadgu-Bilig» hakkında; «Önceleri eserin Çince ya da Farsça bir kitaptan çevrildiğini veya adapte edildiğini düşünmüştüm; fakat biraz daha yakından incelediğim zaman gördüm ki, bu eser bir Türk karakteri taşımaktadır» diyor (69).

Karahanlılar, İslâm kültür dairesine girmiş olmakla beraber, aslında yüksek Uygur kültürünün etkisi altında bulunuyorlardı. Kutadgu-Bilig'deki İslâm-Iran terimleri dışında, ahlâk, siyaset ve devlet gibi soyut meseleleri işlemek ve anlatmak için başarıyla kullanılan dil tamamiyle Türkçedir. Bu Türkçe Uygur kültürü çerçevesinde işlenmiş ve geliştirilmiş Türkçe idi (70).

YUSUF eserini, saf bir Türkçe ile yazmaya çalışmış ve bunda da büyük bir başarı kazanmıştır. Kullandığı yabancı

68) ARSAL, S.M., Türk Tarihi ve Hukuk, İstanbul 1947, s. 98.

69) VAMBERY, H., Uigurische Sprachmonumente und das Kutadgu Bilig, Innsbruck, 1870, s. 5.

70) İNACIK, H., Kutadgu-Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri, A.A. Arat için, Ankara 1966, s. 267.

sözcüklerin sayısı % 10'u geçmez. YUSUF, müslüman olmakla beraber, eserinin hiçbir yerinde «Peygamber» veya «Resul» kelimelerine rastlamak mümkün değildir. O, bu kelimelerin karşılığı olarak Türkçe «Yalavaş» ve «Savcı» sözcüklerini kullanmıştır. Ayrıca, «Şeytan» yerine bir buddist terimi olan «Yek»i tercih etmiştir. YUSUF, cennet ve cehennem'den ise hiç bahsetmemektedir.

YUSUF'un, buddist ve manihaist Uygurların dinî ve millî edebiyatlarına yabancı olmadığı anlaşılmaktadır. Kendisinin çağdaşı olan MAHMUD KAŞGARI'nın, İslâm dünyasının merkezinde yaşadığı halde Uygur yazısını bildiği görülüyor. Bu, XI. yüzyıl Müslüman Türk aydınlarının büyük bir kısmının eskiden yerleşmiş buddist ya da manihaist şehirli ailelerin çocukları olduklarına şüphe yoktur. Buddist, manihaist ve şamanist Türklerle komşu, belki karışık bulunan Türkistan'da yaşayan ve devlet adamı olan YUSUF HACİB, İslâm öncesi Türk kültürünü KAŞGARI'den daha iyi öğrenme ve bilme şartlarına sahip olmuştur. Çünkü o, hem devlet adamı sıfatı ile hem de aydın ve kültürlü bir adam olmak hasebiyle daima buddist ve manihaistlerle görüşmek zorundaydı.

Uzun bir tarihin sahibi olan Türk milletinin tarih içinde münasebette bulunduğu Hind, Çin, İran'la belli devirlerde bir kültür alış-verişi içine girdikleri biliniyor. Bununla beraber, Kutadgu-Bilig'i okurken asıl göze çarpan nokta bu eserde İslâm öncesi Türk kültürünün derin izleri bulunduğunu görmemizdir. YUSUF'un, MAHMUD KAŞGARI'de gördüğümüz Türk halk hikmet ve ata-sözlerini yakından bilmesi ve bunları nakletmesi bunu kanıtlamaktadır (71).

KÖPRÜLÜ'ye göre, YUSUF'un, bazı fikir ve düşüncelerinde, KAŞGARLI MAHMUD'da gördüğümüz halk hikmetlerine aşina olduğu açıkça seziliyor. Eski göçebe geleneklerinden kalan unsurlara eserin şurasında burasında rastlanmaktadır (72).

71) İNAN, A. Yusuf Hâs Hacib ve Eseri Kutadgu-Bilig üzerine Notlar, Türk Kültürü, s. 98, 1970, s. 44.

72) KÖPRÜLÜ, M. F., Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1980, s. 168.

Türk halk edebiyat ve folklor geleneğini sürdüren YUSUF, «Kün-Togdı» ve «Ay-Toldı» adındaki iki sembolik şahsiyeti kullanarak gerçekte Türk epik edebiyatının birer hâtırası olarak Orta-Asya halklarının muhayyilesinde kökleşmiş ve yaşayagelmış unsurları eserine yansıtmıştır. Çünkü, Türklerin ataları sayılan Oğuz Kağan'ın oğullarından birinin adı «Ay», diğerinin ise «Kün» olmuştur. Ayrıca Oğuz Kağan'ın annesinin adı da «Ay Kağan» idi (73). Bunlardan da anlaşılmaktadır ki, Kutadgu-Bilig'de geçen bu iki sembolik isim, YUSUF'un bir uydurması değil, Orta-Asya Türk halklarının folklorundaki estetik görüşten doğmuştur.

Ayrıca «Alp» (=yiğit) tipinin eserde tasvir edilışı Kutadgu-Bilig'in, eski Türk toplum hayatına ve tarihî geleneklerine ne kadar bağlı olduğunu göstermektedir. Daha Orhon Yazıtlarında ve Uygur Türklerinde Türk şövalyeciliğini temsil eden «Alp»ler, IX. yüzyılda Horasan'da millî bir kurum haline gelmiş ve gerçek değerini YUSUF'ta bulmuştur (74)

Kısacası şunu biliyoruz ki, Karahanlılar, İslâm kültür çevresine girmiş olmakla beraber Uygur kültürünü güçlü bir biçimde temsil ve devam ettirmişlerdir.

Kutadgu Bilig'de «şariat» ve «hilâfet» gibi İslâmın temel prensiplerinden ve İslâmın hukukî, dinî kurumlarından söz edilmemiştir. Yine fâkihlerin, müderrislerin, kadıların da sözü geçmemektedir. Hatta, yukarıda da söylediğimiz gibi «Allah» ve «Peygamber» kelimeleri bile kullanılmamış, bunların yerine «Tengri, İdi, Bayat; Yalavaç» gibi Türkçe sözcükler tercih edilmiştir (75).

Karahanlı hükümdarlarına verilen «Tunga» unvanı, Şehname'de «Afrasiyab» diye geçen efsanevî Türk hükümdarı

---

73) RADLOFF, W., Das Kutadgu-Bilig des Jusuf Chass-hadschib aus Bâlasa-gun, St. Petersburg 1891, I, X.

74) CAFEROĞLU, A., Türk Dili Tarihi, II, İstanbul 1974, s. 54; KÖPRÜLÜ, F., Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, İstanbul 1918, s. 273, not. 2

75) KAFESOĞLU, I., Kutadgu-Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri, Tarih Enstitüsü Der. S. 1, 1970, s. 11.

«Alper Tunga»dır. «Kutadgu-Bilig»de de geçen bu unvandan da anlaşılıyor ki, Karahanlılar, kendilerini bu destanî Türk kahramanının soyundan sayıyorlardı. Karahanlılar «Tunga»yı bazan «Tünge», para ve sikkeler üzerinde ise «Tunga» şeklinde yazıyorlardı. Bu unvana, Karahanlılardan önce Göktürklerde de rastlamaktayız. Kitabelerde «Tunga Tekin»in «Yuğ»undan bahsedilmektedir. Yılın belli bir gününde, büyük bir ihtimalle Alper-Tunga'nın ölüm gününde «yuğ» yapılıyordu ki, bu yuğu yönetene «Tungacı» deniyordu.

YUSUF, diğer taraftan, sözlerini kanıtlamak için bir takım Türk ulularının adlarını anarak onların düşüncelerini nakletmektedir (76).

Ayrıca birçok Türk atasözleriyle fikirlerini destekler. YUSUF, «Eğer dikkat edersen, görürsün ki, dünya hükümdarları arasında en iyileri Türk hükümdarlarıdır» (=körü barsa emdi bu türk begleri; ajun beglerinde bular yigleri) diyerek, Türk devlet geleneğini her şeyin üstünde tuttuğunu bu sözle ortaya koymaktadır (77).

TOGAN, Kutadgu-Bilig'in Karahanlılar devrine kadar yaşayan Türk devlet anlayışı, devlet idare sanatı ve bilgisinin bir yansımasından başka bir şey olmadığını söylemektedir. Bu eserde, hükümdar olarak örnek alınması gereken şahsiyet Alp Er Tunga (yani Afrasiyab) gösterilmektedir. Anlaşılıyor ki Alp Er Tunga tarihî bir şahsiyettir. Kutadgu-Bilig, eski buddist geleneklerle karışmış Türk devlet anlayışını, onlardan temizleyip islâmî ölçüler içinde yeniden ele almıştır (78).

YUSUF, Kutadgu-Bilig'i yazarken, eski Türk devlet geleneği ve anlayışına sıkı sıkıya bağlı kalmıştır. Türkler ötedenberi, akın yaparak ele geçirdikleri ülkeleri, devlet kurup yönetmek ve yasa koymakla tanınmışlardı. Gök-Türklerin 732 yılında diktikleri yazılı anıtlarda sık sık şöyle denmektedir: «yurdu yö-

---

76) ARAT, R.R., Kutadgu-Bilig I, Metin, s. XXVII.

77) İNALCIK, H., a.ğ.m. s. 267.

78) TOGAN, Z.V., Karahanlılar (840-1212), 1966-1967 Ders Notları, s. 64, Teksir.

netip düzenlemiş», «Türk ulusunun yurdunu, töresini yönetip, düzenlemiş» (=«ilig tutıp itmiş», «Türk budunun ilin törüsün tutabirmiş iti birmiş»). Başka bir yerde de: «yukarıda gök çökmezse, aşağıda yer delinmezse, Türk ulusu, yurdunu, töreni kim bozabilir?» (=süze tengri basmasar asra yir telinmeser Türk budun ilinin törünün kem artatı?). Burada «yönetmek» (=tuta birmek), «düzenlemek» (=iti birmek), «kanun» (=törü) anlamına gelirler. YUSUF da eski Türklerin bu geleneğine uygun olarak Kutadgu-Bilig'ini bir devlet ve kanun kitabı olarak yazmıştır (79).

Kutadgu-Bilig, baştan başa, eski çağlardan kalma Türk atasözleri ve bilge sözleriyle yoğrulmuştur. Bu sözleri şu üç sınıfa ayırabiliriz: 1. Ata sözü (=Avıçga sözi), akıllı kişi sözü (=öğlög sözi), anlayışlı kişi sözü (=ukuşlug sözi), yaşlı insan sözü (=karı sözi); 2. Bilge sözü (=Biliglig Sözi); 3. Şair sözi.

, Eski Türklerin kutsal dağı ve ormanı olan ötüken, Gök-Türk devletinin de merkezi idi. Ötüken, Uygur ve Karahanlı Türklerin kuzeydoğusunda bulunuyordu. Eski Türk-Moğol inancına göre, Yer ana-tanrıçası Ötüken (=Moğolca: Etügen) ile sütüne Uluken, burada oturuyorlardı. İşte bu eski mitolojik geleneğin izlerine Kutadgu-Bilig'de de rastlanmaktadır: Mesela, eserde, «Ötüken begi»ne atfen şu sözler yer almaktadır: «Halk için hükümdarın çok seçkin olması gerek; gönlü ve dili dürüst, huyunun da soylu olması gerek» (=Budunka begi artuk ödrüm gerek; köngül til köni kılkı ködrüm gerek). «Bilgili, akıllı, halka davranışı, soylu; cömert, gözü tok, gönlü dolu» (=biliglig ukuşlug budunka talu; akı hem közi tok ne köngli tolu). «Bütün iyiliklere elini uzatmalıdır; terbiyeli, temiz, davranışları da soylu olmalıdır (=Kamug edgüke bolsa elgi uzun; uvutlug silig hem kılınıc tüzün).

Kutadgu-Bilig'in eski Türk kaynaklarına çok önem verdiğini gösterebilecek işaretler, YUSUF'un, öğütlerinden sonra çoğunlukla kullandığı «ata-sözü»ü, şiir parçaları, beyitler ve özdeyişlerin eski Türk kaynaklarından alınmış olmasıdır. Mesela,

---

79) DİLÂÇAR, A., Kutadgu-Bilig İncelemesi, Ankara 1972, s. 28-29.

bir yerde Ötüken'li bir hükümdardan söz açmaktadır; «Negü ter eşitgil Ötüken Begi; Sınap sözleşmiş sözni terüp ögi». Biliyoruz ki, Ötüken Gök-Türklerin kutsal saydıkları ana vatandır. YUSUF'un Ötüken geleneklerini hatırlamış olması bile, onun eski Türk kaynaklarına ne kadar önem verdiğini göstermeye yeter.

Kutadgu-Bilig'de Ötüken Beyi'nden daha dikkate değer bir kayıt daha vardır: «Negü ter eşitgil Tonga Alp erig», «Divan-ı Lügat-it-Türk»ün ortaya çıkarılmasından sonra Alp Er Tunga'nın Türklerin ünlü hükümdarlarından ve kahramanlarından biri olduğu anlaşılmıştır.

Genel olarak YUSUF'un, «Yağma Begi», «Uç Ordu Hanı», «Türk Buyruğu», «Bögü Yabgusu» gibi şahısların atfettiği sözler, söyleyeni bilinen rivayetler ve belki de yazılı belgelerdir.

Bütün bunlar şunu göstermektedir ki, Kutadgu-Bilig, medeniyete yeni girmiş bir ulusun ilk emeklemelerini değil, İslâm öncesi eski ve yüksek bir uygarlığın belirtilerini yansıtmaktadır (80).

Kutadgu-Bilig'in öğüt olarak anlatılan her kısmında eski bir Türk Büyüğünün bir veçizesi, bir ünlü sözü, «ne diyor, dinle» diye tanık gösterilmektedir. Mesela: «negü tir eşitgil bu il kend begi» (=il ve kend beyi ne diyor dinle) (216). «negü tir eşitgil bu ile erkini» (=ili erkini ne diyor. dinle) (4752). «idi yakşı aymış törü bilmiş er» (=Nizam, kanun bilen er ne kadar güzel söylemiş) (4309). «negü tir eşitgil biliglig Çigil» (=Bilgili Çigil «beyi» ne diyor, dinle). «negü tir eşitgil böke yavgusu; ukuş birle yadmış ajunka küsi» (=Aklı ile dünyaya ününü yaymış olan Böke Yabgusu ne diyor, dinle) (5043). «negü tir eşit yakşı yagma begi; kamug iş içinde yetilmiş ögi» (=Her türlü işe aklı eren Yagma beyi ne diyor) (494). «negü tir eşitgil ay bilgi ögüz; bilgi birle köngli yarunmış kögüz» (=Ey bilgisi derya gibi olan, bilgi ile gönlü aydınlanmış olan «bilgin» ne der, dinle) (2243).

80) İNAN, A., Kutadgu-Bilig, Tıpkıbasım I, Viyana Nüshası, İstanbul 1942, T.D.K. Giriş, s. 31-33.

Hükümdar, Ögdülmüş ile sohbet ederken şöyle diyor: «ne-gü tir eşitgil Ötüken begi; sınap sözlemiş sözni yetrüp ögi» (=Tecrübeli, sözünü düşünerek söylemiş olan Ötüken beyi ne der, dinle) (1962). «İdi yakşı aymış Ötüken begi; tilin tutzu bermiş şanga söz yigi» (=Ötüken beyi çok iyi söylemiş, sözle-rin iyisini sana dili ile ulaştırmış) (2682).

Bu vecizeler arasında Ötüken Beyinin de hikmetli sözünün geçmesi çok dikkat çekicidir. VII. yüzyıl Türklerinin bu «Kutlu Ötüken»inin, YUSUF'un yaşadığı devirde müslüman Türk bil-ginleri ve halk arasında, bu eski hatıranın ve yerin kutsallığı unutulmuş olsa bile adı unutulmamıştır.

Bu Ötüken ülkesi Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında sık sık geçmektedir. «Türk kağanı Ötüken ormanında oturur-sa ülkede mihnet olmaz». «Ötüken ormanlarında yabancı hü-kümdar yokmuş, memleketi idare edecek yer Ötüken imiş». «Ötüken'de oturup kervanlar gönderirsen hiç güçlük çekmez-sin». «Ötüken'de otursan devleti ebediyyen elinde tutmuş olacaksın...» denilmektedir.

Tonyukuk'un yazıtında da Ötüken adı geçmektedir. Bu yazıtta göre Tonyukuk Ötüken ormanına doğru ordu gönder-miş. Bu savaşta kazanmış olduğu zaferi Tonyukuk şöyle anla-tıyor: «Türk milleti, hakanı ve ben Bilge Tonyukuk Ötüken'e yerleşmiş diye işiten, güneyde, batıda, kuzeyde ve doğuda bu-lunan milletler geldi».

Ötüken, Gök-Türklerden hakanlığı olan Uygurlarda da Buddizm ve Manihaism dininin kutsalları arasında kutlu vatan sembolü olarak yaşamıştır (81).

YUSUF'un eserini yazdığı devirde Ötüken ve çevresinde-ki Türkler müslüman olmayıp, buddizm ve mahihaizm'in fanatik dinlerini idiler. YUSUF'un hikmetli vecizelerini naklettiği Ötü-ken beyi bunların bilgilerinden biri olsa gerekir.

MAHMUD KAŞGARİ, Ötüken için «Uygur ili yakınında Ta-tar bozkırlarında bir yer adı» demektir (82).

81) Bkz. ARAT, R.R., Der Herrschertitel iduk kut. UAYB, 1964, Vol. 35.

81) KAŞGARİ, Divân-ü Lugât-it-Türk, B. Atalay, I, Ankara 1939, s. 138.

YUSUF'un eserini yazdığı 1069-70 yıllarında, İslamiyetin Karahanlılarca resmen kabulünden bir yüzyıl geçtiği halde, hâlâ eski din ve inançlarını bırakmak istemeyen Türkler bulunuyordu. Müslümanlığa karşı inatla direnen bu Türklerin çoğu şehirli buddist ve manihaist olup, bunların etkisi ve nüfuzları altında kalan göçebe Türk boyları mevcuttu. Yabaku-Basmıl boylarının yedi başbuğ yönetiminde 700.000 kişilik büyük bir ordu ile Müslüman Karahanlı ordusuna saldırdıkları, bu büyük müslüman olmayan Türk ordusunun Karahanlı prensi ve YUSUF'un çağdışı Arslan Tigin yönetiminde 40.000 kişilik Türk-İslâm ordusu tarafından yenilip Yabaku Başbuğu Büke Büdrüç'ün esir alındığı MAHMUD KAŞGARİ'de geçmektedir (83).

E. ESKİ TÜRK KAMU HUKUKU VE KUTADGU BİLİĞ

«Kutadgu-Bilig» de «kut» (=siyasî iktidar)'ın kaynağının Tanrısal olduğu, hükümdarın, yetkisini ve otoritesini Tanrıdan aldığı belirtilmiştir: «Bu hükümdarlık makamına sen kendi gücün ve isteğinle gelmedin, onu sana Tanrı verdi» (=bu beglik küçün almadın sen tilep; Bayat birdi fazlı birle belgülep) (5469). «Hükümdarlık kutsal (=ıduk)'dır». «Hükümdarlar hâkimiyetlerini Tanrı'dan alırlar» (=Bu begler Bayattın musallat turur) (5947).

Eski Türk devlet anlayışına göre siyasî iktidar, hükümdarlık ve hâkimiyet hakkı, insana Tanrı (=Tengri) tarafından veriliyordu. Asya Hun İmparatoru «Mo-tun'un unvanı şöyleydi: «Gök Tanrı'nın tahta çıkardığı Tanrı «kut»u Tan hu» (84). Gök-Türk Hükümdarının unvanı ise: «Tanrı'ya benzer, Tanrı'da olmuş Türk Bilge Kagan...» (85).

«Tengri yarlıkadukın üçün, özüm kutım bar üçün kagan olurtım» (=Tanrı istediği için, «kut»um olduğu için hakan oldum) (86).

83) İNAN, A., Yusuf Hâs Hacib ve Eseri Kutadgu-Bilig Üzerine Notlar, Türk kültürü, S. 98, 1970, s. 46-48.

84) DE GROOT, Die Hunnen der vorchristlichen Zeit I, Berlin 1921, s. 81

85) ORKUN, H.N., Eski Türk Yazıtları, I, 1936, s. 22.

86) ORKUN, H.N. Eski Türk Yazıtları, s. 26.

Biz, Orhon Âbidelerinde olduğu gibi, Kutadgu-Bilig'de de aynı anlayışı bulmaktayız:

«Kalın halk öze kıldı elging uzun» (=Tanrı, kalabalık halk üzerine seni hâkim kıldı) b. 5192.

Gök-Türk kitabelerinde hakan, Tanrı tarafından «kut» ile donatıldıkları için tahta çıkabilmekte ve kendine Tanrı tarafından verilen görevleri yapmakla yükümlü bulunmaktadır. Bu görevlerin başında ise «halkı doyurmak, giydirmek ve dağıtmak halkı toplayıp çoğaltmak» gelmekteydi (87).

Kutadgu-Bilig'de, ülkede yoksul insan bırakmamanın hükümdara düşen önemli bir görev olduğunu söylemektedir: «Halkın (=kara budun) yiyecek ve içeceğini eksik etme». «Aç mıdır, tok mudurlar sor!». «Elini açık tut, mal dağıt», «Bir hükümdar halkının üzerinden yoksulluğun adını kaldıramazsa, nasıl hükümdar olur?» (=Negü beg bolur ol ay ilig kutı; kitermese kuldun çigaylık atı) (2983).

«Yalınğı bütürgü todurgu açığ» (=Bir hükümdar, çıplak halkı giydirmeli, aç olanı doyurmalıdır) b. 2982.

«Kut ol beg budunka kutadgu kerek; kutadsu budun karnı todgu kerek» (=Halkın refahı için çalışan hükümdar gerçek iktidardır; refahlı halkın karnı doymuş olması gerek).

«Kutadsa budun karnı todgu kerek» (=halkın mutlu olması için, karnının doyması gerektir) b. 5355.

«Çıgayıg bayutgu todurgu açığ» (=Ey hükümdar, yoksulu zenginleştirmeli ve açı doyurmalısın) b. 5513.

«Akı bol bağışla içür hem yitür» (=Ey hükümdar, cömert ol, bağışla, yedir ve içir) b. 2053.

«begi bay kereksiz budun tok kerek» (=«hükümdarın zengin olmasına lüzum yok, ama halkın tok olması gerek) b. 3031.

«budun baylıklı begke baylık turur» (=Halkın zenginliği, hükümdarın zenginliği demektir) b. 5545.

87) KAFESOĞLU, I., a.g.m., s. 22.

«ülegü neng er tutğu begler kalın» (=Hükümdarlar mal dağıtılmalı ve çok asker tutmalıdırlar) b. 3030.

«er atnı sevindür hazine üle; olardin üzüngke ming arzu tile» (=Ey hükümdar, hazineni aç ve servet dağıt, adamlarını sevindir; onlar senin böylece her arzunu yerine getirirler) b. 5479.

«ötemiş bolur sen ra'yyet hakı; sen ötrü haking kol ay ilçi akı» (=Ey hükümdar, ancak sen halkın hakkını ödedikten sonra, sen de onlardan kendi hakkını isteyebilirsin) b. 5578.

«bu il tutrukı hem tüpi bekliki; iki neng turur aslı yıldız köki; birisi budunka törü ol ülüş; birisi er atka ülese kümüş» (=Devletin direği, temeli, sağlamlığı, esası ve kökü iki şeye bağlıdır; bunlardan biri halkın hakkı olan kanun, diğeri de hizmette bulunanlara dağıtılan gümüşür) b. 2132-2133.

«ra'yyet hakı bar seningde kör üç; bu haknı ötegil kılma küç; birisi ilingde arıg tut kümüş; ıyarın küdezigil ay bilig öküş; takı bir budunka törü bir köni; üçüncü imin tut kamug yollarıg» (=Ey hükümdar, halkın senin üzerinde üç hakkı vardır; bu hakları öde ve onları güçlük içinde bırakma: Bunlardan biri, ülkedeki gümüş temiz kalsın; onun ayarını koru, ey bilgili insan; ikincisi, halkı âdil kanunlarla yönet; üçüncüsü, bütün yolları emniyet içinde tut) b. 5574-5577.

Eski Türk devlet geleneğinde, hakan ya da hükümdar görevlerini yerine getirebildiği sürece tahtta kalabiliyor, başarılı olamadığı zaman ise çekilmesi gerekiyor veya düşürülüyordu. Çünkü, yine geleneğe göre, Tanrı, başışladığı siyasî iktidar yetkisini, ona lâyık olamayanlardan geri de alabilirdi.

Siyasî iktidarın Tanrı tarafından verilmiş olması, Türk hükümdarını gerek kanun koymada ve gerekse kanuna uymada bir memur durumuna düşürmekteydi. Çünkü o, tanrısal iradenin emrini yerine getirdiğine inanıyordu. Görevini yapamama halinde hakan, «kut»un Tanrı tarafından geri alınması yüzünden, yönetme hak ve yetkisini kaybediyor, yetkisini kötüye

kullanan hakana karşı işe, halkın direnme hakkı meşruluk kazanıyordu (88).

Eski Türk devlet anlayışındaki «kut» sözcüğü, anlam bakımından Romalıların «İmperium» uyla aynı anlama gelir. İmperium idarî, askerî ve kazaî alanlarda egemenlik hakkı demektir.

Mo-tun, M.Ö. 209'da komşularıyla olan bir sınır anlaşmazlığı nedeniyle, devlet topraklarının kendi mülkü değil, halkın malı olduğunu ve kendisinin de onu korumakla görevli bulunduğunu söylemiştir (89).

Orhon âbidelerinde hükümdarın temel görevi, halkı (yani Karabudun'u) doyurmak ve giydirmek, onu zengin yapmaktır. Tahta çıkan yeni kağanların en büyük başarısı olarak daima bu nokta üstünde ısrarla durulur (90).

Bilge Kağan diyor ki: «Kağan olup yoksul budunu (halkı) hep bir araya getirdim, fakir budunu zengin yaptım, az kavmi çok kıldım» (91).

«Amcam Hakan (tahta) oturarak Türk ulusunu yüceltti, doğrulttu. Yoksulu zengin yaptı, azı çok kıldı» (92).

«Ölecek olan ulusu diriltip, doğrulttum, çıplak ulusu giydirdim, yoksul ulusu zengin yaptım, az kavmi çok kıldım» (93).

Şüphesiz «toy» kurumu, steplerde kabile hayatına bağlı bir gelenek olarak ortaya çıkmıştır. Kağan'ın görevi, gerçek anlamda halkın karnını doyurma imkânlarını yaratmaktır. Bu kurum Osmanlılara kadar bütün Türk devletlerinde dikkatle uygulanan, vazgeçilmez bir gelenektir. İslamî dönemlerde zaman zaman sembolik bir değer taşımış olsa da, bu kurum Orta-Asya'da daima önemini korumuş görünmektedir (94).

88) KAFESĞLU, I., a.g.m., s. 22-24.

89) DE GUIGNES, Hunların Türklerin... tarih-i umumisi, I, İstanbul 1923.

90) İNALCIK, H., a.g.m., s. 270.

91) ORKUN, H.N., Eski Türk Yazıtları I, İstanbul 1936, IC 10,

92) ORKUN, H.N., a.g.e., ID, 16, 17.

93) ORKUN, H.N., a.g.e., ID29.

94) İNALCIK, H., a.g.m., s. 271.

Karahanlılar devletinde olduğu gibi şehir hayatını temel alan bir toplum ve devlet düzeninde «Kutadgu-Bilig», bu «toy» kurumuna daha geniş bir anlam vermek zorunda idi. Gerçekten YUSUF, halkı zengin, orta halli ve yoksul olarak üçe ayırıyor.

«Kutadgu-Bilig»e göre, hükümdar; «her şeyden önce yoksulları gözetmelidir» (=Çıgaylar turur kör bularda basa; bularig küdezgü kamugdın oza) (b. 5563). «Zenginlerin yükü orta hallilere yüklenmemelidir; o zaman orta hallilerin durumları sarsılır, yoksullaşırlar» (=yüdürmegü) baylar yükin ortuka; bu ortu buzulga tükel artaga) (b. 5564). «Orta halli kimselerin yükünü yoksullara yüklememeli, yoksa, yoksul açlıktan kırılır ve mahvolur» (=çığayka yüdürmegü ortu yüki; çığay ölge açın üzülge köki) (b. 5565).

Öyle hareket etmelidir ki, yoksullar orta halli, orta halliler zengin olsunlar; «Yoksulu korursan, o orta halli olur; orta halli biraz kendini toplarsa, zengin olur» (=çığayıg küdezilse ortu bolur; bu ortu birer tınsa baylık bulur) (b. 5566). «Yoksullar orta halli, orta halliler zenginleşir; orta halliler zenginleşirse, ülke de zengin olur» (=çığay ortu bolsa bu ortu bayur; bayusa bu ortu iling bay tolur) (b. 5567).

Böylece YUSUF, Hind-İran devlet geleneğinde, halkın zenginliğini hazinenin zenginliği sayan anlayışla, halkın refahına hizmet etmek gerektiğini savunan Türk devleti anlayışını uzlaştırmaktadır (95).

«Kutadgu-Bilig»de Türk siyaset ve devlet geleneğini aktiren ikinci esas halka karşı hükümdarın görevleri sayılırken ortaya çıkmaktadır. YUSUF, eserinin bazı yerlerinde İran devlet geleneğinin etkisi altında kalarak mal ve hazine toplamasının önemi üzerinde durur. Ona göre, «hazine ve ordu hükümdarların gücünü oluşturur» (=hazine er at boldı begler küçi) (b. 5462). Yani hazine hâkimiyetin temelidir. Bunu ileri süren hükümdara karşı, Türk siyaset ve devlet geleneğini temsil eden Vezir Ögdülmüş şunları söyler:

95) INALCIK, H., a.g.m. s. 271.

«(Ey hükümdar), hazineni aç ve servet dağıt. Adamlarını sevindir, (böylece), onlar senin her arzunu yerine getireceklerdir... Adamların çok ve kalabalık olsun; asker çok olunca zafer kazanır hazineni doldurursun» (=er atnı sevindür hazine üle; olardın üzüngke ming arzu tile) (5479). «Hükümdar cömert olursa adı dünyaya yayılır... etrafına üşüşerek asker toplanır ve ordu olur, asker ve ordu ile insan dileğine kavuşur. «(Ey hükümdar), cömert ol, bağışla, yedir içir...» (=akı bol bağışla içür hem yitür) (2053). «Dünya hâkimi hükümdar niçin hazine toplar, asker nerede ise orada hazine hazırdır» (2056).

Ulug-kent beyi der ki, «halk mutlu olmalıdır, halkın mutlu olması için karnının doyması gerekir (=negü tir eşitgil ulug kend begi; kamug iş içinde yetürmiş ögi; kut ol beg budunka kutadgu kerek; kutadsa budun karnı todgu kerek) (5354-55). Çünkü, «kara budun»un (halkın) kaygısı hep karındır... Onların yiyecek ve içeceklerini eksik etme...» (=kara kadgusi barça karnı üçün; budun tevşiği barça bağzı üçün; birü tur olarka yigü içgü aş) (4327-30).

XI. yüzyıl Türk devlet yönetiminin ideolojisini yapan YUSUF HAS HACIP, çağdaşı ve hemşehrisi KAŞGARLI MAHMUD gibi «Hükümdarlar cömert olursa adları dünyaya yayılır; dünya da bu şöhretleri sayesinde korunur» derken geleneksel töre ve duygularını yansıtıyordu. O bu sebeple de hükümdara hazineyi açmasını ve mal dağıtmasını tavsiye eder.

KAFESOĞLU'na göre, eski Türk hâkimiyet anlayışı, hükümdarda insan-üstü niteliklerin varlığına inanan «karizmatik» tipe uygundur. Eski Türklerden günümüze kadar gelen bütün belgeler, Türk hükümdarlarına devlet yönetme hak ve yetkisinin Tanrı tarafından verildiğini, bağışlandığını göstermektedir. Orta-Asya hükümdarları, Tanrı tarafından «kut» ile donatıldıkları için işbaşına gelebilmekte idi (96). Ayrıca, tarihî kayıtlardan anlaşılıyor ki, eski Türk devletlerinde siyasî iktidar kavramı «kut» deyimini ile ifade ediliyordu (97). Türk dilinin 2200 yıl-

96) ORKUN, H.N., Eski Türk Yazıtları, İstanbul 1936, I, doğu, 29, II, doğu, 23.

97) Bkz. ARSAL, S.M., Türk Tarihi ve Hukuk, İstanbul, 1947, s. 120.

lık, en eski kültür kelimelerinden biri olan «kut»un teorik açıklanması yani Türk devletlerinde siyasî iktidarın niteliği, ünlü siyaset kitabımız olan «Kutadgu-Bilig»de izahını bulmaktadır (98). YUSUF, eserinde hükümdara: «sen bu makama kendi gücün ve isteğin ile gelmedin, onu sana Tanrı verdi... Hükümdarlar iktidarı Tanrı'dan alırlar...» diyor. «Kutadgu-Bilig»den de anlaşıldığına göre, Türklerdeki en eski devlet anlayışı, Tanrı'nın «Kut» bağışlaması ile dünyayı yönetme hakkına dayanan üniversal bir hâkimiyet türüdür.

Görülüyor ki, eski Türklerde «ilahî misyon hukuku»na dayalı karizmatik bir iktidar anlayışı vardır (99). KAFESOĞLU diyor ki, «Karizmatik hâkimiyete bağlı olanlar genellikle dinî topluluklar olduğu halde, Türk siyasî birlikleri dinî bir nitelik taşıyor. Peygamberler ya da veliler tarafından yönetilen Türk devleti yoktur».

Eski Türklerdeki «Kut» (=siyasî iktidar) anlayışı, sınırsız bir hâkimiyete imkân tanııyordu. Herşeyden önce hakanlar örfî hukukla (=töre) bağlıydılar. Töre ve geleneklerle devlet yönetme hak ve yetkisi bazı şartlarla sınırlanmıştı. Bunların başında hükümdarın yerine getirmesi gereken görevler vardır: «dağınık boyları toplayıp nüfusu çoğaltmak», «halkı doyurmak, giydirmek» gibi (100). Eski Türklerde hükümdarlığın göstergesi sayılan büyük resmî ziyafetler (=«Toy», «şölen») ve genellikle hâkan sofrasının halka açık tutulması bunun sembolik belirtisidir (101).

«Kutadgu-Bilig»de de bu anlayışı bulmaktayız: «Ey hükümdar, halka, aç mısın, tok musun, diye sor... Elini açık tut... Bir hükümdar halkından yoksul adını kaldıramazsa nasıl hükümdar olur?»

YUSUF, halkın hükümdardan, istediklerini: a) malî ve iktisadî istikrar, b) Adil kanun ve adalet, c) Asayiş ve güvenlik

98) Bkz. KAFESOĞLU, İ., Türk Millî Kültürü, Ankara 1977, s. 220-21.

99) DEER, J., İsteb Kültürü, AÜDTCFD, C. XII, 1958, 1-2.

100) Bkz. ORKUN, H.N., Eski Türk Yazıtları, I. güney, 10, doğu, 16, 28.

101) KAFESOĞLU, İ., a.g.e., s. 225.

olarak sıraladıktan sonra şöyle der: «Ey hükümdar sen önce bunları yerine getir, sonra kendi hakkını isteyebilirsin» (b. 2983-5578). «Ey hükümdar, iyi kanun yap... Kanuna kendin riayet et ki, halk da sana itaat etsin».

İşte, eski Türk hükümdarı, töre ve geleneklerle tesbit edilmiş olan bu görevleri yerine getirmese, «Kut»unun Tanrı tarafından geri alındığı düşünce ve gerekçesiyle iktidardan düşer ya da düşürülürdü. Demek ki, eski Türk devletlerinde hâkimiyet anlayışı, karizmatik temeli yanında, bir «meşruluk» (=töreye uygunluk) ilkesine dayanmaktaydı. Ancak, siyasî iktidarın kaynağını Tanrı'ya bağlamakla, yani hakani Tanrı huzurunda sorumlu tutmakla Türkler, «yüksek otorite» (=Souveraineté, Sovereignty) meselesini daha o çağlarda çözmüş, görünüyorlar (102).

Eski Türk devletleri töre hükümlerine yani kanunlara bağlı bir kuruluşu: «... Devleti ellerine alıp töre düzenlediler... Ey Türk budunu, senin devletini töreni kim bozabilir?... Kazandığımız devlet ve töremiz öyle idi... Devletini, töresini terk etmiş... O (ilteşiş) atalarının töresine göre budunu teşkilâtlandırdı... Töre gereğince amucam tahta oturdu...» (103). Anlaşılmaktadır ki, eski Türk devletlerinin varlığı «töre»nin varlığına sıkı sıkıya bağlıydı (104). Ayrıca, töre'nin anayasa niteliğinde, değişmeyen ilkeleri de vardır ki, Kutadgu-Bilig'deki kayıtlardan tesbit edilebildiği kadarı ile şunlardır: «Könilik» (=adalet), «Uz»luk (=iyilik, faydalılık), «Tüz»lük (=Eşitlik), «Kişilik» (=İnsanlık, evrensellik) (105).

a) «Könilik» (=adalet): Kanunların âdil olması gerekmektedir, çünkü adalet prensibine göre düzenlenmeyen kanun, hata ve haksızlıklara yol açarak, bu hal, devleti ve tahtı yıkılma-

102) KAFESOĞLU, I., a.g.e., s. 226.

103) ORKUN, H. M., Eski Türk Yazıtları, T.D.K. IV.

104) KAFESOĞLU, I., a.g.e., s. 219.

105) Bkz. KAFESOĞLU, J., Kutadgu-Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri, TED, İstanbul 1970, S. 1, s. 13-20.

ya kadar götürür. Devleti korumak isteyen hükümdar âdil kanun yapmak zorundadır.

b) «Uz»luk (=iyilik-yararlılık): Kanun «iyi» olduğu kadar, topluluk yararına ve toplumu oluşturan fertlerin faydasını göz önünde tutmalıdır. «İyiden maksat, halka faydalı olmaktır (=edgü bu kılık yangı).

c) «Tüzlük» (=eşitlik): Eserde, kanun ve adaleti temsil eden hükümdar: «huzuruma geldikleri zaman oğlum ile bir yabancı arasında fark gözetmem» ve «benim gözümde bey ile kul arasında bir fark yoktur» demektedir. Bu eşitlik anlayışı, tutulursa oldukça ileri bir aşamadır.

d) «Kişilik» (=İnsanlık): Kanun'da, cihan hâkimiyeti devlet anlayışına ve geleneğine dayalı olarak, bir evrensellik düşüncesi görülmektedir. «Kanun, tıpkı güneş ışınları gibi bütün insanlara ulaşmalı, bütün cihanı aydınlatmalıdır.» Çünkü YUSUF'a göre: «İnsanoğlunun aslı birdir, sadece onları bilgi dereceleri ayırır. Kanun ne ölçüde insanlığı kapsarsa, o kadar halk mutlu ve refahlı olur ve o kadar devlet ömürlü olur. Devleti yıkan ve yok eden iki şey vardır: «Biri görevde ihmalkârlık, diğeri insanlara zulüm yapmak» (b. 2024) (106).

YUSUF, kanun ve adalet konusunda şunları söylüyor:

«Budun baylığına törü tüz kodun» (=Halkın zengin olması için doğru ve âdil kanunlar konulmalıdır).

«kayu beg törü birse köni; ilin itti kodtı yaruttu küni» (=Hangi hükümdar âdil kanun koydu ise, o ülkesini düzene soktu ve gününü aydınlattı) b. 2017.

«isiz öngdi urma törü edgü ur» (=Ey hükümdar, kötü temül kurma, iyi kanun koy) b. 1456.

«törü etdgü ur ay törü birgüçi; turu öldı isiz törü urguçı» (=Ey kanun koyucu, iyi kanun koy; kötü kanun yapan kimse. daha hayatta iken ölmüş demektir) b. 1458.

---

106) Bkz. KAFESOĞLU, İ., a.g.m., s. 15.

«idi edgü beglik takı edgürek; törü ol anı tüz yarıtgu ke-
anı» (= Hükümdarlık çok iyi birşeydir, fakat daha iyi olan ka-
nundur ve onu âdil uygulamak gerektir) b. 454.

«takı bir budunka törü bir köni; kötün bir ikidin küçin kör
anı» (=Ey hükümdar, halkı âdil kanunlarla idare et; birinin di-
ğerine tahakküm etmesine meydan verme, onları koru) b. 5576.

Köyer ot turur küç yagusa küyer; törü suv turur aksa ni'-
met öner» (=Zulüm yanar ateştir, yaklaşanı yakar; kanun su
gibidir, akarsa nimet yetişir) b. 2032.

«il artar törü birle itlür ajun; eksür bu küç birle buzbur
ajun» (=Kanun ile ülke genişler ve dünya düzene girer; zu-
lüm ile ülke küçülür ve dünya bozulur) b. 2035.

«törü kıl katıglan bolup kılma küç» (=Ey hükümdar, ka-
nun koy, adaletle iş gör, hiçbir zaman zulmetme) b. 1451.

«Könilik öze sen turu kıl törü; törü birle beglik turur ol
örü» (=Ey Hükümdar, sen her zaman adaletle hükmet; devlet
kanun ile ayakta durur) b. 5285.

«Bu beglik ulu ol könilik yolu» (Hâkimiyetin esası ada-
lettir).

«törü birle tüzse ili budnını» (=Hükümdar mülkünü ve hal-
kını kanun yolu ile düzenler) b. 286.

«Törü suv turur aksa ni'met öner» (=Kanun su gibidir,
aksa nimet yetişir) b. 2032.

«Törü birle beglik turur ol örü» (=Devlet kanun ile ayakta
durur).

«Törülüş köni beg kut ol belgölüg; kutı birle tegrür tö-
züke ülüg» (=Töreyi gözeten hükümdar gerçek bir iktidardır;
onun iktidarından herkese pay ulaşır).

«tüzüldi törü hem itildi ili; ilig inçke tegdi bekip il ulı»
(=Kanunlar konuldu ve ülke düzene girdi; devletin temeli sağ-
lamlaştı ve hükümdar huzura kavuştu) b. 177.

«neteg tutsa begler kör öngdi törü; budun boldı andag ol öngdi körü» (=Hükümdarlar kanuna uygun hareket ederlerse; halk da aynı şekilde kanuna itaat eder) b. 2111.

«könilik üçün tenğri tikti sini» (=Tanrı seni adalet için hükümdarlık makamına getirdi) b. 5195.

«bu beglik işin barça begler bilir; törü öngdi kılık yang olardı kelir» (=Bu devlet işini hükümdarlar bilir; kanun ve düzen, örf ve âdet onlardan gelir) b. 1931.

«iki neng turur ilke bağı beki; biri saklık ol bir törü il köki» (=Bir devletin bağı ve kilidi iki şeyden ibarettir; biri «ihtiyat» öbürü «kanun»dur) b. 2015.

«bu il tutguka köp er at sü kerek; er at tutguka neng tavar tü kerek; bu neng alguka bir kerek bay budun; budun baylığın-ga törü tüz kodun» (=ülkeyi elde tutabilmek için çok asker ve orduya, ordu beslemek için servete, servet elde etmek için halkın zengin olmasına, halkın zenginliği için de âdil kanunlara ihtiyaç vardır) b. 2057-2058.

Kutadgu-Bilig'de, İran devlet ve hâkimiyet anlayışının tersine, hâkimiyetin «törü»den (yani kanun ve kurallardan) ayrılması ve hatta hâkimiyetin bizzat «törü» (kanun) ve «kut» (hükümlerlik'tan ibaret olduğu görüşü bulunmaktadır).

YUSUF diyor ki: «Devlet kanun ile ayakta durur» (=Törü birle beglik turur ol örü) (b. 5285).

YUSUF, hükümdara: «Ey aziz kut ey iyi kanun» (=ay ıduk kut ay edgü törü) diyerek, onun doğrudan doğruya kanunu temsil ettiğini hatırlatmaktadır (b. 939).

Yine Kutadgu Bilig'de şöyle deniyor: «Bir ülkenin bağı ve kilidi iki şeyden ibarettir: biri ihtiyar diğeri kanun; bunlar esastır» (=biri saklık ol bir törü il köki) (b. 2015).

«Hangi hükümdar ülkesinde âdil kanun koydu ise o, memleketini düzene sokmuştur».

«Hükümdar ülkesini ve halkını kanun yolu ile düzene sokar» (=törü birle tüzse ili budnını) (b. 286).

«Adil kanunlar koyma ve onları tarafsızlıkla uygulama suretiyledir ki, bir hükümdar uzun süre hâkimiyetini koruyabilir» (=uzun il yiyeyin tise ay bügü; törü tüz yarıtgu budunug kügü) (b. 2033).

Geleneksel İran-İslâm devletlerinde olduğu gibi, Kutadgu-Bilig'de de adalet, büyük bir önemle belirtilir. Hükümdar adaletin ne olduğunu şöyle anlatıyor: «Taht üç ayak üzerinde durur, (bu yüzden) hiç bir tarafa eğilmez». «Benim davranışım ve sözüm bütün halk için aynıdır». «Ben işleri adaletle (könlük) çözerim; insanları bey veya kul olarak ayırmam» (=könlük özele keser men işig; adırmaz men begsig ya kulsig kişig). «Ben hak arayan kimsenin işini uzatmam» (=uzatmaz men da'vi kılıglı kişig). «Zulme uğrayarak kapıma (divânıma) gelen ve adaleti bulan kimse benden hoşnut ayrılır». «Benim sertliğim zâlimler içindir». «Kanun karşısında herkes eşittir». «İster oğlum, ister yakınım ya da akrabam olsun; ister yolcu, ister geçici bir misafir olsun; kanun karşısında bunların hepsi birdir; hüküm verirken hiç biri beni farklı bulamaz» (=kere oğlum erse yakın ya yaguk; kerek barkın erse keçigli konuk; törüde ikigü manga bir sanı; keserde adın bulmagay ol mini).

YUSUF, «törü»nün devlet içindeki üstün yerini şu sözlerle bir kere daha kuvvetle belirtmektedir: Beylik iyi bir şeydir. Fakat daha iyi olan kanundur ve onu doğru tatbik etmek gerek» (=idi edgü beglik takı edgürek; törü ol anı tüz yoritgu kerek) (b. 454).

Kutadgu-Bilig'deki bu köklü Türk devlet anlayışı, İran devlet anlayışındaki adalet kavramını oldukça değiştirmiştir: Adalet, hükümdarın bir lütuf, ihsan ve bağışlama fiili değil, kanunun (törü'nün) âdil ve tarafsız bir şekilde uygulanmasıdır (107).

Kutadgu-Bilig'e göre hükümdarlık, kanun hâkimiyetine dayanmalıdır. YUSUF'un eserinde hükümdar «Kün-Togdu», kanun

---

107) İNALCIK, H., a.g.m., s. 269.

ve adaleti temsil etmektedir. Eserde, kanun ve adaleti temsil eden hükümdar şöyle diyor: «Ben adalet ve kanunum... Benim özüm adalettir. Ben hiç tereddüt etmem. Haksız ile haklı, iğri ile doğru benim huzuruma gelseler, ben onların işlerini adalet prensibine göre çözerim. Huzuruma gelen ister bey olsun, ister kul olsun, ben aralarında hiç bir fark gözetmem. Benim mahkememe gelen ister oğlum olsun, ister bir yabancı, ya da (ülkeme geçici olarak gelen) bir misafir olsun, hepsi için kanunum eşittir. Bir devleti idare etmek isteyen âdil olmalıdır. Devletin temeli adalettir (=Bu beglik ulu ol könülük yolu)». «Güneşin ışığı herşeyi nasıl aydınlatırsa, benim adaletim de herkesi öyle kapsar». «Hükümdarlık iyi bir şeydir, fakat kanun daha üstündür. Kanunu doğru uygulamak gerekir (=Edi Edgü Beglik, tagı edgürek törü ol; anı tüz yorütgü kerek.).

Kısacası Kutadgu-Bilig'deki hükümdar, kanunu adaletle uygulamak için görevlendirilmiş bir yüksek memurdan başka bir şey değildir (108).

Eski Türk devletlerinde vezirlik kurumuna da çok önem verilmiştir. Gök-Türklerde vezir, veliahd idi ve protokolde kağan'dan sonra gelirdi (109). Bu yüzden vezir Gök-Türklerde ikinci bir hükümdar gibi görünür.

Bir Uygur-Karahanlı eseri olan «Kutadgu Bilig»de ortaya konan tezin ağırlık merkezi «Vezir» üzerinde toplanmaktadır. Eserde vezir, «aklı», «bilgi»yi ve «eylem»i (=action) temsil etmektedir (110). Aslında vezir, «kut»u (=yani siyasî iktidarı) fiilen kullanır ve hükümdarın görevlerini bizzat yerine getirir. Vezirin de, hükümdar gibi, adaletli, zekâ ve ahlâk sahibi olması gerekir (111).

«Kutadgu-Bilig»de «kut» (=siyasî iktidar), Ay-Toldı tarafından temsil edilmiştir. Ay-Toldı, hükümdarın (=yani törü'nün) huzuruna çıkarak hizmet ister. Böylece, «siyasî iktidar»la «ka-

108) ARSAL, S.M., Türk Tarihi ve Hukuk, İstanbul 1947, s. 100-101.

109) GIRAUD, R., L'Empire des Turcs Célestes, Paris 1960, p. 73.

110) TOGAN, Z.V., Umumi Türk Tarihine Giriş, I, İstanbul 1946, s. 292.

111) TUNAYA, T.Z., a.g.e., s. 45.

nun» bir araya gelirler. Çünkü, kanun, uygulama alanı bulmak için siyasî iktidara muhtaçtır. Fakat, siyasî iktidarın, kanunun emrinde olması gerekmektedir. YUSUF, «gerçek kudret kanundur» (=Bar erse yazukum kına, er sanga) diyor. Böylece o, çağdaş diyebileceğimiz bir hukuk devleti anlayışı ile karşımıza çıkıyor. Ona göre, «siyasî iktidar» her zaman değişken ve kaypak bir niteliğe sahip olduğu için sürekli bir şekilde kanunun denetim ve kontrolünde tutulmalıdır.

YUSUF'un devlet anlayışında «kut» sadece hükümdarlara özgü bir kudret değildir. Mesela eserde, «Ay Toldu hükümdar olmadığı halde «kut»u yani «devlet yönetme prensibini» temsil ediyor. Öyle görülüyor ki, YUSUF, «kut»u Vezir Ay Toldu tarafından temsil ettirerek, hükümdarlara, devleti yönetme yetkisine sahip olmakla birlikte, devleti fiilen yönetmeyi vezirlere bırakarak, kendilerinin kanunlarının uygulanmasını, adaletin yerine getirilmesini gözetmekle yetinmelerinin daha uygun olacağı düşüncesini telkin etmek istemiştir. «Kut»un fiilî kullanımını hükümdardan alıp vezire vermekle YUSUF, LOCKE ve MONTESQUIEU'den altı-yedi yüzyıl önce devlet yönetimi alanında bir çeşit «kuvvetler ayırımı» (Séparation des pouvoirs) prensibini ileri sürmüştür (112).

Kutadgu-Bilig, Adalet fikriyle hükümdarlık kurumunu karşılaştırır ve şu sonuca varır: «Hükümdarlık iyi bir şeydir. Fakat kanun daha yüksektir...»

Orhon Yazıtlarında ise, Bilge Kağan durumu şöyle açıklamaktadır: «Ülkeyi, töreyi yükseltmeğe çalıştım» (113).

Adalet, devlet hayatında ve yönetiminde ahlâka dayanan etik bir kavramdır. Adalet, hakanlık iktidarının en belirli sınırıdır ve meşruluğun temeli sayılır Adil olmayan ise zâlimdir.

Bu bakımdan Kutadgu-Bilig; «Bir devlette her şey adalete dayanmaktadır. Adalet hâkimiyetin esasıdır. Hükümdar adaletiyle ülkeyi tıpkı bir güneş gibi aydınlatmalıdır» diyor.

---

112) ARSAL, S.M., a.g.e., s. 126-27.

113) ORKUN, H.N., Eski Türk Yazıtları, s. 27.

Kutadgu-Bilig, bir Türk-İslâm siyaset ve devlet prensibi olarak şöyle diyor: «Devletin idaresi için ordu gerek; Ordu kurmak için hükümdar zengin olmalıdır; hükümdarın zengin olması için halk zengin olmalıdır; halkın refahı için ise hükümdar âdil olmalıdır».

Aynı zamanda eski Türk hükümdarı koruyucu ve âdil olduğu kadar bilgili de olmalıdır ve bilgili olmak hukukî bir şarttır. Nitekim, Kağanlar daima «bilgisiz Beyler'den» yakınmışlardır.

Meselâ, YUSUF'un olmayan Uygurca bir metin, bu bakımdan çok ilginçtir; «Bilig biling ya begim; bilig şanga eş bolur; bilig bilgen ol erke; bir kün devlet tuş bolur» (=Hükümdarım! bilgi edin; bilgi sana arkadaş olur; bilgisi olana bir gün devlet yoldaş olur) (114).

Kağan'ın sosyal ve ekonomik fonksiyonu eski Türk siyasi düşüncesinde sık sık belirtilmiştir. Türk hükümdarı halkı refah ve bolluk içinde yaşatmakla görevlidir.

Eski Türk devlet düşüncesinde, teorik de kalsa, siyasi iktidarın halkın tasvip ve hoşnutluğuna dayandığı fikri kuvvetlidir. Prensip olarak Kağan ülkeyi törelere uygun olarak yönetecekti. Denenmiş ve sınanmış teamülî törelere saygı göstermeyen devlet başkanlarının devleti temelinden sarsacağı düşüncesi daima yaygın bir inanç olmuştur (115).

---

114) BANG-RAHMETI, Lieder aus Alt-Turfan, Asia Major, C. IX, 1933, p. 134.

115) TUNAYA, T.Z., a.ge., s. 34.